Satıldığı yerler:

İstanbul, Ankara Caddesi No. 97

ZAMAN KİTABEVİ

Üniversite Caddesi No. 25

ADNAN KİTABEVİ

Fiatı 1

Türkili - Bilik
No. 6

A. Zeki Velîdî Togan

TÜRKİLI HARİTASI
VE
ONA AIT İZAHLAR

İSTANBUL— ALÂEDDİN KIRAL BASIMEVİ 1943

TÜRKİLİ

Yazan: A. ZEKİ VELÎDÎ TOGAN

"TÜRKİLİ" ve "TÜRKİSTAN" TABİRLERİ

"Türkistan„ yerine "Türkili„ diyoruz. "Memleket„ manasını ifade eden bir türkçe kelime yokmuş gibi farsça "stân„ ekini kullanmak Türk milliyetçiliğinin çok yükseldiği bu zamana uygun değildir. Ayni zamanda "Türkistan„ tabirini - eskiden daha ziyade Sırderya havzasına itlak olunduğu için - Edil kıyısından ve Hazar Denizinden Çin Seddinin batı ucuna kadar uzanan tekmil türkili manasında kullanmak ta olmuyor. Açık "É„ ile "él„ kelimesi daha ziyade kavmiyet ile bağlı ise de, bu kelimenin eski Orhun yazısında "i„ okunan harfle yazılan şekli pek âlâ "memleket„ manasında kullanılabilir (1). "Türkistan„ tabiri ile muvazi olarak "Türkili„ tabirini 1917 de türkçü özbek muharrirlerinden Hokandli Aşurali Zahirî kullanmış; Türkistanda çalışan Azerbeycanlı Emin Efendi Zade ve arkadaşları da ayni senede Taşkentte "Türkili„ ismiyle bir gazete neşretmişlerdi. Biz de onların doğru bulduğumuz bu yolunu takib ediyoruz. Bununla beraber "Maveraünnehir„ ve çarın valiiumumiliği manasında "Türkistan„ yahut "Batı Türkistan„, "Kaşgaria„ manasiyle "Doğu Türkistan„ tabirlerini dahi kullanıyoruz.

MESAHA VE NUFUS

Türkili batıda Edil ve Hazar kıyılarından, doğuda Lobnor'ın şarkında 98°, 50′ tûl, 40° arz noktasına, Moğol Altayında 93°, 50′ tûl ve 46°, 50′ arz noktasına, kuzayda Ural ve Altay dağlarından güneyde İran, Afgan ve Tibet sınırlarına kadar uzanır. İklim itibariyle ülke tam manasıyle kontenintal olup kışın yağmurlu, karlı ve kış soğuk olduğu gibi yazın yağmuru az, sıcak ve enva meyvelerin yetişmesine müsaittir. Orta ve kuzay Türkilinin havası kışın çok soğuk yazın ise mutedildir. Bu geniş ülke "Batı Türkili„ ve "Doğu Türkili„ olmak üzere iki büyük kısımdan ibaret olup, bunlardan birincisi bugün Rus, diğeri de Çin idaresi altında bulunmaktadır.

"Batı Türkili„ nin satıh mesahası, bugünkü Sovyet idarî taksimatına, 1926 sene sayımına göre umumî nufusu ve hakim millet olan Rusların nufus adedi şöyle bir şekil arzetmektedir:

Cumhuriyetler	Satıh mesahası	Nufus	Sarırus (Velikorus)	Ukranyalı	Akrus [2]
Kazakili	2.852.619	6.503.006	1.279.979	860.822	25.614
Özbekili	176.100	5.272.801	246.521	25.804	3.516
Tacikili	145.867	827.167	5.638	1.090	—
Türkmenili	491.216	900.026	73.962	6.781	858
Kırgızili	195.237	993.004	116.436	64.128	[3]
Orenburh Vilâyeti	123.800	744.183	520.912	108.854	1.253
Başkurdili	151.840	2.694.907	1.071.749	79.964	18.307
Tatarili	67.127	2.594.032	1.118.834	3.143	—
Batı Türkil ceman	4.203.805	20.529.183	4.434.031	1.150.586	49.546

Yeni hakim Rus milleti Batı Türkilindeki nufusun % 21,5 ını; Sarıruslar, diğer iki kardaş kavim, yani Ukranyalılar ve Akruslar ile beraber (5.634.153) % 27,45 teşkil etmektedir. Nufusun diğer kısmını, yani % 72,55 sini Türkler ve Slav olmıyan akalliyetler teşkil etmektedir. Orenburg Vilâyeti, Başkurdili ve Tatarili hariç olduğu halde umumî nufus 14.496.061 dir, bundan Rus ve Slavlar 2.800.137 olup umum nufusun % 20 sini teşkil ederler. 27 sene önce Türk ve islamlar gayrimüslimlere nisbeten daha kahir bir ekseriyet teşkil etmekte idiler: 1911 senesi sayımına göre Türkistan Valiiumumiliğine tabi vilâyetlerde, Buhara ve Hiyvadava hanlıklarında ve beş "Step„ vilâyetinde (Başkurt ve Tatarilleri, Orenburg vilâyeti haric olmak üzere) nufus 13.519.564 olup, bundan 11.493.059 ı, yani % 85,1 i müslüman; 2.026.505 i, yani % ancak 14,9 ı gayrımüslim idi. Şimdiki Sovyet istatistikinde din farkı gösterilmemektedir. "Doğu Türkili„ dediğimiz "Sinkiang„ a yani Şarkî Türkistan, İle Vilâyeti ve Cungariyaya gelince: burasının satıh mesahası 1.118.713 km^2 olup, nufusu orasını bugün bilfiil idare etmekte olan Sovyetlerin 1936 senesinde verdiklere malûmata göre 3.600.000 (diğer tahminlere göre 6.400.000) dir. Bu büyük nufus kütlesi içinde bu ülkede âli hakimiyeti ellerinde bulunduran Çinliler ancak 480.000 ve Ruslar da 30.000 nufus gibi küçük bir azlık teşkil etmektedirler. Her iki kısmın yani Batı-ve Doğu Türkilinin satıh mesahası 5.322.516, km^2 olup nufusu: 23,529.183 tir.

İKTİSADÎ VAZİYET

Ülkenin iktisadî vaziyetine gelince: biz ancak onun Rus idaresi altında bulunan **Batı Türkili** hakkında, oldukça mufassal malûmata malik bulunuyoruz; Çin idaresinde bulunan doğu kısımlara hakkında verilen malûmatın çoğu tahminden ibarettir.

Batı Türkilinde **ziraat** sahası 1935 te Tatarili, Başkurdili, Orenburg vilâyeti hariç olmak üzere, 1000 hektar hesabile Türkmenilinde 408, Özbekilinde 2665, Tacikilinde 665, Kazakilinde 5225, Kırgızilinde 994, ceman 10.057.000 hektar idi. 1939 da bu ziraat sahası 12.500.000 hektara çıkarıldı. Sulama usulile ekin yerler 1909 da 4.600.000 desatine idi, 1939 da biraz fazla olup 5 milyon hektara çıktı. Türkilinin cenubî kısımlarında sanaî ziraate ehemmiyet verilmektedir. 1935 sene hesabından 1.365.000 hektarı pamuk tarlası teşkil eder. (Umumî harpten önceki pamuk tarlaları buna nisbeten daha az yer işgal ediyordu. 1910 da ancak 257.000 hektardı). 1931 de Tianşan dağları yamaçlarında yetişen köksagız otunun kauçuk mayisi havi olduğu keşfedilmiş, sonra bu ot Ukranyada ve diğer güney Rusya bölgelerinde yetiştirilmeğe başlamıştır.

Türkilinin kuzay bölgeleri Asya kıtasının en büyük **hayvan yetiştirme** sahasıdır. Fakat köy eğeliğinin [5] bu kısmı Sovyetler daverinde tamamen sukut etti. 1910 da Kazak vilâyetlerinde 11 milyon baş, beş "Türkistan„ vilâyetinde 17.168.000 baş, yani ceman 28 milyon hayvan vardı. Halbuki bu hesaba Bukhar ve Khiyva hanlıkları ve Bükeyorda dahil değildi. 1933 te bu iki sabık hanlığın vilâyetleri ve Bükeyorda, keza Altay Kazaklarının vilâyeli (Bukhtarma) dahil olduğu halde tekmil hayvanın mevcudu ancak 2.450.000 e inmişti. Bu rakam memlekette hayvan mahsulatile geçinen milyonların başına gelen felaketin ne kadar müthiş olduğunu gösterir. Buna mukabil memleketin bu şimalî bölgeleri, yüzbinlerce rus amelesi getirilerek, sür'atle sanaileşiyor.

Türkilinin her tarafında san'at tarihte de inkişaf etmiş, sonra terkedilmişti. Şimdi o ihya ediliyor. Gömülmüş maden ocakları, unutulmuş kömür ve petrol sahaları tekrar bulundu ve işletilmesine başlandı. Arap müellifleri 10-11. inci asırlarda Ferganede, şimdiki İsfara tarafında kömür ve gaz istihsalinden, kömürün fiatından, bunun evlerde teshin için kullanıldığından, burada çıkarılan hava gazının borularla köylere getirilerek evlerin teshin ve mutbah için kullanıldığından bahsederler [6]; bugün buraları geniş petrol ve kömür istihsal sahasına dönmüştür (Kim petrol ve Şurab kömür sahaları) [7]. Türkilinde **kömür** rezervalarının keşfi ve istihsalı çok ilerletilmektedir. Ferganada (Sölüktü, Şurab, Köketay, Özgend) 1937 ye kadar keşfolunan kömür rezervî 3,6 milyar ton sayılıyordu [8]. Az sonra, 1940 ın sonbaharında Taşkendin 100-120 km. doğusunda Ahengeran, eski İlak, havzasında bütün güney Türkilinin ihtiyaçlarını tatmin edecek derecede zengin ve ancak 45-55 metre derinliğinde olduğu için istihsalı gayet kolay kömür sahası keşfedildi. Burada nehrin her iki sahilinde 200 km^2

yer işgal eden sahada 600 milyon ton en eyi nevi kömür bulundu ([9]). Eskiden bakır ve gümüş madenleri ile maruf olan bu İlak vilâyetinde ([10]) yine eski yerlerinde (bugün Almalık tesmiye edilen yerlerde) güney Türkilinin en zengin bakır maden ocakları işletilmektedir. Kömür Isık Gölün güney kıyılarında, bunun batısında, Bugam (Buvam) geçidinde, İle havzasında Çarın'da, keza Koybın'da ve Sarıbulakta kömür madenleri bulunmaktadır. Fakat kömür rezervi Kazakili ortasındaki "Arka„ da daha zengindir; burada yakında işletilmeye başlanan Karagandı ocaklarında, onun yanındaki Yukarı Sokur (1930 da keşfedilmiş) ve Çoru bay-Nura (1932 de keşfedilmiş) 50 milyar ton kömür rezervi meydana çıkarılmıştır. Karagandiya (Kızılcar'dan) demiryolu getirildi, burada demiryolu getirildi, burada şimdi ahalisi 200.000 i geçen bir amele şehri vücuda geldi; 1940 ta burada 6.300.000 ton kömür istihsal edildi. Buranın kömürü Sibiryanın Kuzbas (Kuznetsk) ocakları kömüründen 4, Donbas (Don ocakları) kömüründen 9 defa kuvvetli koktur. Bu kömür şimdi kendisinin güneyinde teessüs eden Balkhas bakır madenlerine 507 km., batısında Cizkazgan bakır ve demir ocaklarına 450 km., Başkurdilindeki demirocaklarına (Magnitogorsk, Edilbaşı=Beloretsk) 806 km. (Akmola-Kartalı hattı) yeni inşa olunan demiryolları ile bağlanmış ve oralara sevkolunmaktadır.

Petrol Türkmenistanda Neftadğ ve Çekişler kuyularında, Ferganede Narın havzasında Çimyanda, Endican yanında Ayım Kışlakta istihsal ediliyor. Buralarda istihsal 1913 te senede ancak 13.000 tona balig oluyordu, 1937 de ise burada 302.000 ton petrol çıkarılmıştır. Kazakilinde önce Emba (Cim) munsabında Dossor da istihsal edilrdi, fazla zengin değildi, nakli de güçtü. 1935 ten başlayıp Cim ve Sakız boyunda Koşçagıl, Makat, Kutsara, ve Çubar Kuduk nam yerler de zengin petrol kuyuları keşfedilerek işletilmeye başlandı. Burada bir milyar ton petrol rezervi tesbit edilmiştir. Buraları Taşkent hattına (Kandagaç mevkiinde) demiryolla (550 km.), oradan da orsk (256 km.) üzerinden Başkurdili sanayi merkezlerine bağlanmış oldu. Ayni yolu takiben şimdi petrol buruları da buralarını Taşkent hattıyla bağladı. Şimdi sende 5 milyon ton istihsal edildiği yazılıyor. Türkilinde petrolün çok zengin ocaklarından biride Başkurdilinde İşimbayda keşfedilmişti, ki Taymaz, Termenyılga, Buguruslan, keza 1940 ta keşfolunan Karlı (İsimbaydan 50 km.) ile beraber "İkinci Baku„ denilmektedir. Bugün yine demiryolu ve borularla sanayi bölgelerine bağlamış olan bu kuyulardan 1939 da 1 milyon petrol çıkarıldığı, 1940 ta ise 4,6 milyon ton istihsal ve sevkedileceği yazıldı. Umumiyetle Kazakili ve Başkurdilinde bugüne kadar keşfolunan petrol

rezervi tekmil Rusyadaki petrol rezervi mevcudunun % 30 unu teşkil etmektedir. Halbuki Khorezm mintakası daha çok zengin petrol yatakları vereceğini vadetmektedir.

Türkili **maden istihsali** bakımından da büyük bir istikbale maliktir. Önce Araplar şimdiki İle havzasında Talka geçidi etrafında **demir** istihsaline dair rivayetler nakletmişlerdir. Şimdi buralarda Kobın dağının güney yamaçlarında çok zengin demir maden yatakları bulunmuştur ([11]). Yine tarihte "eski Kalmukluk„ zamanında, yani islamiyetten önce demir ve bakır maedn ocakları olduğu söylenen Ulu Tav sahasında, Cizkazga'n yakın Nayza Taş mevkiinde en âlâ mangan demiri yatakları keşfedilmiştir. Demirin en zengin sahası Güney Uralda Başkurdilinde bulunuyor. Daha 11. nci asırda arap müellifi İdîrsî, Şvik (Yayık) nehri üzerinde, Arcika (İrendik) dağlarındaki demir ve bakır madenlerinden, buradaki Başkurtların Nemcan (yahut Mencan) isminde bir sanayi merkezi bulunduğundan, burasında istihsal edilen demir ve bakırın Khorezm ve Taşkent (Şaş) taraflarına ihrac olunduğundan bahsetmiştir. İşte buralarında şimdi Uralın maruf Baymak (bakır ve altın), Magnitogorsk (demir ve çelik) Edilbaşı (Beloretsk) gün geçtikce açılan geniş millî servet sahalarını teşkil etmektedirler.

Bakır madeni istihsali itibariyle Kazakili tekmil Rusya istihsalinin % 64 ünü vermektedir. Esas bakır istihsal merkezleri Balkhaş Gölünün kuzay-batı kıyısında Bertiş ve Kavunrad mahalleri, Kazakilinin belkemiği demek olan "Arka„ sırtları ortasında Cizkazgan mevkileridir. Beriş'te şimdi "Balkhaş„ ismiyle 45.000 ahaliye malik bir sanayi şehri vücuda geldi. Burada senevî 100.000 ton bakır çıkaracak fabrika kuruldu. Kavunradda 100.000 kw kuvvetinde eliktirik istasyonu yapıldı. Cezkazgan mevkii daha 1908 de işletilmeğe başlamıştı, 1936 da yeni baştan ve pek geniş mikyasta bir "bakır kombinatı„ şeklinde işletilmeğe başlandı, ki burada senevî 200.000 ton bakır işletilecektir. Bu fabrikaların ve yanında kurulan şehirin işletilmelerinin 1941 de tamamlanağını yazıdılar. Şimdi buraya ve 80 km. garbindeki Karsakbay ocaklarına demiryolu getirilerek burası Karagandı kömürü ile bağlandıktan sonra istihsal birden yükseldi. Karsakbayın güney-batısında Bay-kongur'da kömür madenleri de bulunmuştur, bunlar da şimdi işletilmeğe başlamıştır. Cizkazganda yalınız 1939 da iki buçuk milyon ton bakır istihsal edildi. Cizkazgan 2-3 sene zarfında 15.000 nufuslu modern bir sanayi merkezi şeklini aldı. Burada işletilmeğe başlanan altı ocak biri birlerine demiryollarıyla bağlanmak üzeredir. Umumiyetle orta Irtış nehiri ile Mogacar dağları

arası demek olan bu "Arka„, bilhassa Ulu Tav sahası, ceman ½ milyon km². yer, Türkilinin Uraldan sonra madeni en zengin olanını teşkil etmektedir. Orta-ve Batı Kazakili ve güney Başkurdilının kömür, petrol, demir, bakır maden istihsali merkezleri Karagandı-Cezkazgan, Karagsndı-Magnitogorsk, Magnitogorsk-Edilbaşı, Emba - Kandagaç - Orsk - Baymak - Magnitogorsk demiryolu hatları ile bağlandıktan sonra tek bir sanayi sahası sıfatiyle birbirine sımsıkı bağlanmış bulunmaktadır.

Altayın Kazakiline dahil bulunan kısımnda Ülba nehri üzerinde önce ingliz Ridder şirketi tarafından işletilmeğe başlanan **kurşun, kalay,** bakır fabrika toplulukları (kombinat) vardır. Tekmil Rusya kurşun ve kalay rezervinin % 50 si burada bulunuyor. Ridder fabrikaları 1935 te 10.000 ton kurşun vermişti. 1937 de 40.000 ton verdi. 1942 de ise tam 100.000 ton kurşun istihsal edildi. Burada Ülba Tamagında (Ustkamengorsk da) Irtış üzerinde eliktrik santralı fabrikaları yapıldı ve halada yapılmaktadır. Bu fabrikalar tekmil güney Altay ve orta Irtış sahasının eliktrik ihtiyacını temin edebilecektir. Bir de güney Kazakilinde Karatav'da Açısay ve Kan tavı nam yerlerde çıkarılan kalay ve kurşunların işletilmesi için Çimkentte 1930 da büyük kalay fabrikaları vücuda getirildi. Bu fabrikalarda 1933 te 60.000 ton kalay istihsal edildi, sonraki senelerde, bilhassa harb başladıktan sonra istihsalin bir kaç defa arttırıldığını sovyet gazeteleri yazdılar.

Sanayiin inkişafı neticesi olarak Türkilinde **demiryolu** şebekeleri de çoğalmaktadır. İlk cihan harbinden önce Türkistan demiryolları ancak 4453 km. tûlünde idi. 1931 de buna 2558 km. tûlünde "Türkistan-Sibirya„ (Turksib) hattı katıldı. Sonra Batı Kazakilinde ve Arkada vücuda getirilen yeni hatlarla demiryolu 11.000 km. yı geçti.

Sudan ve kömürden **elektrik istihsalı** da pek ilerledi. Zikri geçen Karagandı ve Irtış büyük elektrik santralları ile muvazi olarak Taşkent civarın da "Çırçık Elektrik Fabrikaları„ yapıldı. Bu fabrikalar, orada kömür sahaları da keşfedildiğinden, şimdi bütün bu vilâyetin elektrik ihtiyacını temin edecek derecede tevsi edilmektedir. Bundan maada Sovyet matbuatı Tiyanşan ve Pamir dağlarından inen büyük nehirler üzerinde yapılacak elektrik merkezlerinden bahsediyorlar, ki bazıları haliinşada olan bu müessselere ait verilen malûmat daha ziyade istikbale aittir.

Türkilinin, bilhassa güney bölgelerinde hayat, daha ziyade ziraatın inkişafı maksadile yapılmakta olan geniş, **irva ve iska tesisatı** etrafında temerküz etmektedir. Bu itibarla son senelerde

tekmil milleti seferber ederek inşa edilen ve kısmen hala inşa halinde bulunan büyük magestral kanallar ("Büyük Fergane Kanalı„, "Büyük Çu Kanalı„, "Büyük Vakhş Kanalı„ —Vakhşstroy—, şimdi inşa edilmekte olan muazzam "Hisar Kanalı„, Mirza Çölünde, orta Sırderyada ve aşağı Amudcryada yapılan ve yapılmakta olan kanallar) ve su mahzenleri (Katte Korgan ve Türkmenilinde Tican büyük su mahzenleri, bendler) zikredilmek icabeder.

Batı Türkilinin, muazzam dağ ve yaylaları, yaylakları bu ülkeyi birgün tekmil Ortaasyanın **istirahat yerleri** sahasına ve dağ sporu sahalarına çevirecektir. Bugün bilhassa Taşkentin kuzey-doğusunda Çatkal ve Mugal dağları yamaçlarında, Ferganenin kuzayında Kugart tarafında, Orta Tianşanda Çu havzasındaki "arasan„ yani maden sularında vücuda getirilen yahut getirilmekte olan kur yerleri zikre değer. Bunlardan Almatının güneyinde Terskey İle-tav'ın bâkir çam ormanlıkları ile kapalı yüksek yaylaklarında (1900 m. de) vaki "Alma-Arasan„ yerleri çok medhediliyor, ki buraya zikri geçen Balkhaş, Altay (Ridder), Çimkent ve Ural maden fabrikalarının amelelerini istirahat için gönderilmektedirler ([12]).

Doğu Türkili ne gelince orasının ikıisadî hayatına ait malûmatımız eksiktir. Maamafih Fuad Kazak bu malûmatı dikkate değer bir itina ile toplamıştır. ([13]). 1929 senesine ait malûmata göre ziraat sahası Kaşgariya bölgesinde 600.000, İle havzasında 155.000, Cungaryada 195.000, Tarbagatayda 26.000 hektar olmak üzere ceman 336.000 hektar tutuyor; bundan 26.000 i pamuk sahasıdır. Hayvanata gelince bu 1932 de 12.460.000 baş sayılmış, ki nufus başına 3 hayvan geliyor demektir. Ziraat için elverişli sahaların çok genişliği, iska imkanlarının büyüklüğü, hayvan beslemek için elverişli yaylaların, bozkırların vus'ati karşısında mevcut ziraat sahası ve hayvan sayısı elbette çok eksiktir. Yollar olmadığından dolayı ziraat, bilhassa pamuk ziraati fazla inkişaf ettirilemiyor. Mrdenlere gelince Doğu Türkili bilhassa zengin altın madenleri ile pek maruftur. fakat bunların istihsali pek iptidaidir. Çin tarihlerince de çok eskiden maruf olan altın madenleri Kuenlun dağlarında, bilhassa her iki Kaş nehri üzerinde ve onların baş taraflarında bulunmaktadır. Kömür İle havzasında çoktur. Golcanın şimalinde bir çok km² tutan kömür sahasında bir kaç milyar ton kömür rezervi tesbit edilmiştir. Mamafih bunun da istihsali pek zaiftır (1928 de burada ancak 180.000 ton kömür istihsal edilmiştir). 1929 da bir de Tianşanın kuzayında Ulungur Suv'da geniş kömür sahası keşfedildi isede, istihsal edilmiyor. Cungaryadaki kömür sahalarından bilhassa Urumçının 25

km. güney - batısında Bogdoola dağlarındaki antarasit kömür ocakları maruftur, ki işletilmesi yine iptidaidir. Diğer madenlerden bakır Kaşgerin batısında Kencegân (eski Kencek'ler) mevkiinde, Aksuda ve Kürlede, Yarkendderya başlarında Kuserab'da ve Çerçin deryada, Bay yanında Cunga'da, Urumçının güney doğusunda Bogdo nehri üzerinde bulunmaktadır. Tarihlerde, Doğu Türkilinde, bilhassa Kaşgarın garbinde Markan Suv üzerinde bulunan Markhan (Mahmud Kaşgarîde Barkhan) bakır maden ocakları, Aksu demek olan Bakhvan (Barman) da ve Sütköl yanındaki eski Pulat'ta demir ve çelik imalatı meşhurdur. [14] Pulat bir industri şehri idi. Çingiz oğulları bu şehirdeki silah imalathanelerine Avrupa seferlerinde esir ettikleri Alman ve Macar ustalarını getirerek çalıştırmışlardı. Şimdi ise Aksu civarında bu maden ocaklarında ehemmiyetli istihsal yoktur. Garbî Cungaryada Temirtav ve Ebinor'un küzey - doğusunda Kaptagayda mangan demir madenleri vardır, ki pek az miktarda istihsalat yapılmaktadır. Doğu Türkilinde petrol sahaları da keşfedilmiştir. Bunlardan Orumçının 35 km. güney - batısında, Şikho'da, Kaşgerin batısında Mingyol'da, Bay yanında, Aksuda Kızılın güneyinde prtrol yatakları keşfedilmiş ise de işletilmemektedirler.

ÜLKENİN TARİHİNDEN

Türklerin vatanı Ortatiyanşanda Isıkart (bugünkü Işıgart) dağları ve Işık Göl tarafları olduğuna dair eski Türk rivayetleri Çinlilere daha miladî 5 nci asırda malûmdu [15]. Bu rivayetler tarihten önceki devirlere aittir. Miladdan önce 7 nci asırda, burada Türklerin cetleri tarafından kurulan bir büyük devlet hakkında komşu kavimlerin haberleri görülmeğe başlıyor. Çinliler miladdad önce 1122 senesinde Çinde teessüs eden Çu sülalesine mensup bir prensin M. ö. 7 nci asırda Türkistana seyahatı dolayisile bu sülalenin Türkistandan gelmiş olduğunu kaydetmişlerdir [16]. Kadim İran rivayetleri Türkilinin merkezi olan Orta Tianşanda, Isık Gölün garbinde Çu nehri başlarında bulunan Koçkarbaşı (Koçunkar başı) şehrini merkez ve üs ittihaz edinen bir türk devletinden, onun fatih padişahı Afrasyabtan bahseder. Türkçe ismi Tunga Alıp olan bu hükümdarın M. ö. 7 nci asrın ilk rubunda yaşıyan Saka (Şu) hükümdarı olduğu anlaşılıyor [17]. Miladdan önce 6. ncı asırda yaşamış olan yunanlı Aristeas mükemmel bir devlet teşkilatına malik olan Argımpey (Argımpey) lerden, onların ticaret yollarında emniyeti temin ettiklerinden, dillere vakıf olup muhtelif milletler arasındaki davaları hallettiklerinden bahseder [18]; bunların da Göktürklerin Orta Tianşan sahasındâki ecdadından ibaret olduğu anlaşılıyor [19]. M. ö. 6. ncı asırda İranlılar (Kiruş ve Dariyus), 4. ncü asırda Yunanlılar (İskender ve Selevkliler) Türkilini kısmen istila etmişlerdiyse de M. ö. ikinci asırda Türklerin cetleri olan kavimler, bilhassa Saka (Şu) lar ve Hunlar kuvvetlenerek Aryanî unsurunu bu ülkeden tazyik etmeğe başladılar; neticede Yunanlıların iki asır kadar bir zaman yaşattıkları Greko-Batriya Devleti ortadan kalktı (M. ö. 126). Hunlar ve Göktürkler cihanşumul devletler kurdular. Milâdî 8-10. ncı asırlarda Türkili bir daha Önasya kavimlerinin istilasına uğradı. Arapların ve onlarla gelen İranlıların bu ülkenin Maverünnehir kısmına sahip olmaları, oralarına pek çok İranlı unsurunun gelerek yerleşmesine sebep oldu; bunlarda oradaki eski medenî türk unsurunun bir kısmını, İranın başka kolundan gelen Sogalıları ve Tokharları yuttular. Fakat Türkler islam dinini kabul ederek Önasya medeniyetini benimsemeye başladılar. Bu sayede Türkler tek bir din ve kültür tesirinde yeni bir siyasî ve medenî birleşme yoluna girdiler. Neticede Arap Ülkelerine de hulul etmeğe başladılar. Nihayet 999 da müslüman türk hanedanı olan Karakhanlılar Maverananehir arap ümerası ve vasalları hakimiyetine nihayet verdiler. Bunlar, Müslüman Oğuzlar (Selçuklular) ve Bulgarlar Türkilinin batı kısımlarında yaşıyan Türk kavimlerini tek bir din, islamiyet altında yeknesak fikir tarzına alıştırdılar. 12. nci asırda gayrimüslim Türk ve Moğol kavimleri Karakhıtayların idaresinde Türkilini kendi idareleri altına aldılar, nihayet 13. ncü asırda büyük Çingiz devleti kuruldu. Fakat bunlar da az sonra müslüman oldular. Çingiz ve oğulları önce istiklâl davasında olan bütün büyük kabileleri dağıtarak, diğer uruklara karıştırdılar. Bunun neticesinde Türkili Türkleri dil itibarile yeknasak bir şekil aldı ([19a]). Nihayet Timür ve oğulları devrinde (1370-1500) Türk devletinin azamet ve şevketi en yüksek zirvesine ulaştı millî kültür birliği de bu devirde tam olarak gelişti ve gerçekleşti.

Türk medeniyeti'nin bariz hususiyetlerinden biri onun doğudan Çin, batıdan Önasya ve güneyden Hind medeniyetlerini birleştiren terkipçi mahiyetidir. Bu hususiyet en bariz bir şekilde Temür ve oğulları devrinde mimaride, çinicilikte ve minyatürculukta görülmüştür. Temür ve oğullarının saray merasimi, kıyafet ve elbiseleri, kadınların hayatı tamamile Uzakdoğu tesirini gösterir; halbuki bunların en büyük abideleri bir Önasya dini için yapılan camiler, medreseler, türbeler idi. Türkilinde inkişaf eden medeniyetin diğer büyük hususiyeti devletçiliğin ve askerlik ruhunun pek bariz olarak görülmesidir. Çingiz nesli memleketi 19. ncı asrın ikinci yarısına kadar tam yedi asır idare ettiler. Halbuki Göktürklerin Şato kolundan gelen bu sülalenin mebdei,

9-12. nci asırlarda Türkistanı idare eden Karahanlıların mebdei gibi, miladî 550 de Göktürk devletinin kurulmasından geliyor ([20]). Bu sülalb (yani Göktürkler) de mebdeini M. ö. 7. nci asırdan alıyor. Yani Türkilini idare eden esas hükümdarlar sülalesi zamanımızdan önce 2500 seneye çıkıyor. Bunlar kendilerini efsanevi "Açina„ (Bozkurt) tan, demirci "Tarhan„ dan getirmişler, bazan bütün yabancı milletlere dehşet veren "hakan„ Türk aşiretleri içinde bir müstebid "imparator„ değil kuvvetini uruğlar arası ihtilafları yatıştırmaktan alan âdil "hakem„ olarak görünür, devlet işlerini üç naibi ve dört kabile beyi elile idare eder ([21]). Memleketin idaresi sülale azaları arasında "inçu„ denilen feodal sistemine tâbi olduğundan tekmil memlekette âli hakimiyet sülalenin o veya bu aşiret üzerinde hakim şubelerinin eline geçmiş ve bu da tarihimize mütemadiyen sülale değişmesi manzarasını vermiştir. Türkili tarihi askerî bir millet olan Türklerin fütuhat safhalarını arzettiği gibi onda medeniyetin muhtelif sahasında, meselâ san'at sahasında, büyük gelişmeler de görülmüştür. Çingiz oğulları ve Temürlüler zamanından kalan san'at eserleri, Türkilinin bilhassa güney taraflarında, Semerkand, Buhara, Horezm (Kühne Ürgenç), Keş, Balh, ve Horasanda Herat ve Meşhed şehirlerinde, iyi muhafaza edilmiştir. Bunlar umumiyetle türk tarihinin altın devri canlandıran abidelerdir. Bununla beraber ülkenin kuzay ve orta bölgelerinde de mühim islam-türk abideleri kalmıştır (Saray, Bulgar Almalık ve Balasagun - Suyab - Burana). Türk medeniyetinin Uzakdoğu medeniyetine daha sıkı bağlı olan şekli Doğu Türkistanda Uygurların ülkesinde yaşadı. Bu devrin abideleri Karakhoca (eski Koçu), Turfan, Küça, Kızıl, Khuten, Lobnor (Lulan) taraflarında muhafaza edilmiştir. Uygurlara mensup yazı, Çingiz oğulları ve Temürlüler zamanında, 1500 senesine kadar kullanıldı. Doğu Türkistandaki Çagatay hanları ise bu yazıyı 17. nci asra kadar kullandılar. Buranın hükümdarlarından Mehmed Emin Han (1601-1617) zamanındaki Çingiz yasası ve uygur yazısı muteber olmuştur. Her halde bu yazı Türkün azamet ve şevketinin sönmesi ile beraber ehemmiyetini kaybetmiştir. Uygur yazısile türkçe edebiyatın inkişaf ettiği asırlarda Uzakdoğu - Uygur medeniyetinin İran medeniyeti ile tesalübü neticesi olarak minyatürcülük, bilhassa Temürlüler devrinde kemal derecesine erişmiştir. Temürlülerden Baysungur Mirza'nın idaresi altında Halil Mirza Baysungurî tarafından vücuda getirilen şaheserler Tahranda Gülüstan Müzesinde bulunan Şahname nüshasına, Hüseyin Baykara zamanında Kasim Ali ve uygur Mahmud Müzehhib tarafından vücuda getirilen eserlerde Oxford'da Bodleyan ve Pariste Bibliothèque Nationale kütüphanelerinde bulunan Alişir Nevayinin eserlerini süslemektedir ([22]). Türk san'atı "tam„, yani tuğladan, kerbiçten yapılmış binalar içinde olduğu gibi "ev„, yani göçer ev içinde dahi ayni kudretle inkişaf etmiştir. Bunlardan bilhassa Mengü Kaana Mahmud Yalavaç tarafında takdim olunan, "Yaşıl İpek Ev„ Mengü Kaan tarafından biraderi Hulagu için yaptırılan "Binçivili ipek ev„, Temürün ve zevcesi Saraymelik Hanımın "Kırmız iskarlat evleri„ ve bunların iç techizatı zamanında cihanın en büyük san'at eserleri sıfatile o zamanki medeniyet âlemi mensuplarını hayranlıkta bırakmıştır ([23]). Umumiyetle "ev„ lerin inkişaf tarihi türk medeniyeti tarihinin mühim safhalarından birini arzeder.

Türk medeniyetinin ve siyasî şevketinin sukutu bilhassa haricî amillerle izahedilmektedir. 15. nci asrın sonlarına doğru Baltık sahillerinde inkişaf etmiş olan Avrupa, bilhassa Alman ticareti Novgorod vasıtasile Rusları iktisaden kuvvetlendirmeğe başladı; bu hadise de Çingiz oğullarının en garbî kolu olan Altın Orda hanlarının zaiflaması demekti. Bütün bu hanlar daha 15.nci asrın son yarısında sanayı mahsulatı bilhassa demir hususunda Ruslara muhtaç kaldılar. Bu devletin dayandığı Türk urukları 1453 te Bizans Memleketine tam olarak varis olan Osmanlı sultanlarının Orta Avrupadaki seferlerine iştirak etmek için Kırım hanları idaresinde toplanmaya başladılar. 16. ncı asrın sonunda bu hareket tam olarak gelişti. Diğer taraftan ayni hakim uruklarıın diğer kısımları, Altın Orda ordularının "sol kol„ unu teşkil eden uruklar, diğer tabirle Özbekler Altın Orda hanlarının Sıban oğulları idaresinde Maverünnehre doğru yürüdüler. Aşağı ve Orta Edil havzasının büyük türk kütleleri tarrafından boşaltılmasında bir taraftan Kırım hanlarının ve Osmanlıların Balkan ve orta Avrupa seferlerinin cazip kuvveti, diğer taraftan Temürlüler zamanında Maveraünnehrin zenginleşmesi o kadar mühim âmil olmuştur, ki Nogay aşiretleri, 16 ncı asırda olduğu gibi, daha 18 nci asırda bile kah "Kırım„ kah "Buhara„ tarafına geçmekle en büyük siyasâ harketleri yapmakta olduklarını zannetmişlerdir ([24]) şöylece Altın Orda devletinin belkemiği demek olan Edil ve yayık havzaları ahaliden boşanmış, bundan da o aralık gittikçe kuvvetlenen Ruslar istifade etmişlerdir. Bunlar 1552 de Kazanı, 1554 te Astarhanı, 1585 te Batı Sibiryada Tura Şıbanlı hanlarının şehirlerini birer birer işgal ettiler. Her tarafta Rus Kozakları, sonra da Rus mujikleri yerleşti. Bugün Türkilinin gözönümüzde cereyan etmekte olan inkişafında umumî iktisadî münasebetlerin gelişmesinin ne kadar müessir olduğunu görüyorsak, o ülkenin tarihinde de başlıca amil olmak sıfatiyle ayni kiymet

ve ehemmiyeti haiz olmuştur. Bugün Türkilinin istikbali Asyada demir ve hava yollarının inkişafına ve bu ülkenin bu hatların kavuşak yeri şeklini almasına bağlıdır. 1880-98 senelerinde Hazarötesi demiryolunun Kızılsudan Taşkende gelmesi, 1900-1905 te Orenburg - Taşkent hattının, 1931 de Türkistan - Sibirya hattının açılması bu ülkenin tarinini yeni bir istikamete çevirmişti. 1938 de Türkistan hududundaki İran şehri olan Astarabadı Tahran üzerinden Basra körfezine bağlıyan Transiran demiryolu hattı açıldı. Bu yolun Türkistan sınırındaki nihaî noktası olan Benderşahın Türkmenilinde Hazarötesi demiryolu istasyonu olan Balaişim ile birleşmesine ancak 280 kilom. kalmıştı. Şimdi bu 1943 senesi 8 temmuz gazetelerinde İran hattı ile Türkistan hattı arasındaki bu açıklığın ortadan kaldırılıp iki hattın birleştirildiği, Türksib (Türkistan-Sibirya) hattının şimdi harp dolayısile Urumçı üzerinden kuzay-batı Çin içerilerine doğru uzatılmakta olan kolunun da tamamlanmakta olduğu, Basra körfezinden Tahran-Astarabad-Taşkend-Urumçı üzerinden Doğuya uzanan bu hattın 6800 kilometre tûlunda yeni bir "transasya hattı„ şeklinde yakında açılacağı yazıldı. Bunun gibi Türkistan demir yollarına Afganistan sınırında Kuşk'taki nihaî noktasını Hindistan demiryollarının Kandahar karşısındaki nihaî noktası olan Nevçemen istasyonundan ayıran 600 kilometrelik mesafede Herat üzerinde yapılacak bir yol ile, şimdiki harp zaruratı icabı, yakında inşa edileceği, şöylece Türkistan ile Hindistanın demiryolu ile bağlanacağı yazıldı. Bu demiryolları sayesinde Doğu Türkili emtiası Taşkent - Tahran üzerinden Basra körfezine, yahut yakında işlenecek olan Tahran - Tebriz - Van-Diyarıbakır yoluyla İskenderun Körfezine, Sibirya emtiası da Hindistana taşınacakdır. Halbuki Türkistan bugün bilhassa harp dolayısiyle geniş hava hatları şebekesinin merkezi oldu. Bugün harp âleti olan uçan kaleler bir gün uçan tirenlere dönecek, Merv - Buhara - Kaşgar batıdan doğuya, Kabil - Taşkent - Balhaş-Semipalat güneyden kuzaya uçan asrî hava ticaret karyanlarının istasyonları olacaklardır. Türkili tarihindeki gerileme devirleri de işte Türkili üzerinden geçen bu gibi cihan ticaret yollarında hasıl olan sarsıntılar neticesinde başlanmıştır. 16. ncı asırdan önce Türkili medeniyeti buradan geçen Önasya - Uzak doğu kervan ticareti yolları üzerinde teessüs etmişti. 16-17. nci asırlarda Avrupanın Asya deniz ticaret yolarına el koyması, Asya kara ticaret yollarının kavuşak noktası olan Türkilinde hemen tesirin gösterdi. Bu yollar üzerinde inkişaf eden şehirler ve ticaret merkezleri dağıldı. Şimalde Rus yavaşca tekmil Sibirya ticaretini ele aldı. Türkiline güney tarafından komşu olan ülkeler gittikçe

İngiliz iktisadî ve siyasî nufuzu altına girmeye başladı. 1764 te İngilizler Afganistan sınırlarına kadar ilerledi. Şimalden Ruslar Omsk (1716), Semipalat (1718) kalelerini bina etmişlerdi. Garpte ise tekmil doğu Başkurdilini işgal ederek 1730-35 te yayık havzasında kaleler inşa ettiler, 1730-32 de Kiçiyüz ve Uluyüz Kazak hanlarını itaatları altına aldılar. Türklerin dahilen gevşemesine nihayet 19. ncı asırda tam olarak Rus eline girmesine iki hadise de sebep oldu: bir taraftan Kalmuklar tekmil Kazakilini kasıp kavrmuştu. Diğer taraftan türkmen Nadirşah Buhara ve Horezmi işgal edip elleri ve memleketi ellerinde toplayıp gelebilen Çingiz oğullarını bertaraf ederek mahallî uruk beğlerinin hakimiyetini yerleştirdi. Bu yüzden memleket gittikçe ufak parçalara bölündü. Derken Çinliler 1750 de Doğu Türkistanı ve Batı Moğolistanı işgal ettiler. 19 nci asrın ikinci rubunda (1839) İngilizler Afganistanı, Kabili ve Kandaharı işgal etmişlerdi, az sonra (1841 de) onlar orada bir muvaffakiyetsizliğe uğrayıp geri Hindistana çekilince Batı ve Doğu Türkistan Rus ile Çin istilasına uğraması kaçınılmaz bir hal oldu. 1845 te Ruslar Emba Balkhas - Yedisu hattına kadar, 1863 te ise Aral - Çu hattına kadar ilerlediler. 1865-85 arasında tekmil Maveraünnehrin ve Türkmenilinin işgalini tamamladılar. Ayni zaman Çinliler de bir aralık ellerinden çıkmış olan Dağu Türkistanı ve Cungaryayı tam olarak işgal ettiler.

İşgal edilen yerlerde Ruslar bidayete bir nevi otonom idare bırakıyorlar, bir kaç sene sonra onu lagvediyorlardı. 1864 e kadar Başkurdilinde mahalli beğler (kantonlar ve tarhanlar) idaresi, Kazakilinde de 1869 a kadar Çingiz oğlu sultanların ayrı kabileler ve mintakalar üzerinde hakimiyeti yaşamasına müsade ettiler. Maveraünnehir kamilen işgal edilince bunlara artık lüzum kalmadığını görerek doğrudan doğru Rus vali ve mutasarrifleri idaresini yerleştirdiler. Maamafih Rus ve Çin idareleri kolayca tekarrüü etmedi. Türkler istila ile barışamadılar. 17-18. nci asırlarda Başkurdilinde Şıbanlı Köçüm Han'ın oğulları ve ayrı beyler idaresinde isyanlar devam etti. 19. ncı asırda Kazakilinde yine Çingiz oğulları (Kine Sarı, Kaybalı) ve bazı "batır„ ların (Canhoca, İsetay ve İset) idaresinde kıyamlar ağır kanlı mücadeleler devam etti. 1892 de Feraganede büyük bir kıyam hareketi oldu (Min Tübe İşan hareketi). Doğu Türkistanda da Kaşgar Khocalarının ve Ya'kub Bek'in (1864-78) hareketleri oldu. 1916 senesinde ilk Cihan Harbi sırasında Batı Türkistanda "Merdikar İsyanı„ oldu.

SON YILLARDAKİ SİYASÎ HAREKETLER

Türkler Rus idaresinde Avrupanın siyasî fikirlerini ve siyasî maksatların gerçekleştirilmesi yolundaki muasır usulları benimsediler, gazeteler, matbuat vasıtasiyle milleti tenvir ve millî gaye uğurunda kalemle mücadele etmek usullarını öğrendiler. 1904-5 te Rus-Japon harbinde Rusların yedikleri ilk darbe Türklerin gözünü açtı. Bu harbi taakub eden inkilapta Kadı Abdürreşid İbrahim, Aliasker Sırtlanov, sultanlardan Selim Gerey Cantürin müslüman ülkeleri için siyasî otonomi fikrini ileri sürdüler. 1917 senesi inkılâbında bu fikir Moskovada (Mayıs 1-11) de toplanan "Umum Rusya İslâmları Kongresi" tarafından kabul edildi. O zaman tekmil Türk uruklarının müttehid bir devlet kurmaları meselesini ortaya atmak Rusya ahval ve şerayitine göre imkânsızdı, Rusyanın federatif bir Cumhuriyet olması, onun ayrı mıntakalarına da oralarda yaşıyan Türk zümrelerinin isimleriyle ayrı millî cumhuriyetler şeklinin verilmesi kararlaştırıldı. Bu satırların müellifi ayni kongrede (6 mayısta) verdiği konferansta umum Rusya müslüman - Türklerinin bir taraftan Türkistan merkez olmak üzere "Ortatürkler", diğer taraftan Azerbeycan merkez olmak üzere "Cenup Türkleri" sıfatiyle birleşmelerinin tarihî ve etnografî esaslarını izah etmiş, Rusya dahilinde akalliyette kalan Türk zümrelerinin türk nufusu ahalinin % 64-96 sını teşkil eden bu iki merkezine doğru hicret etmeleri lüzumunu ileri sürmüştür [25]. Bu maksada nail olmak için ilk basamak sıfatiyle çar zamanında teşekkül eden "vilâyet" lerin sınırları türk-islam kalabalığına göre değiştirilerek mahallî cumhuriyetler teşkiline başlandı. 17 Sonteşrin 1917 de sabık Orenburg ve Ufa vilâyetlerinin türk ekseriyeti olan kısımları birleştirilerek "Muhtar Başkudüstan Cumhuriyeti"; 21 Sonteşrinde sabık "Türkistan Valiiumumiliği" vilâyetleri, "Türkistan Cümhuriyeti"; 15 İlkkânunda saabik "Sahra vilâyetleri" "Muhtar Kazakili - Alaşorda" ilân olunarak millî hükûmetler ve millî ordular teşkiline başlandı.

Türkilinin bu üç parçasının üç cumhuriyet şekline sokulması sırf bir zaman ve vaziyet icabı hareketti. Üç cumhuriyet arasında tam bir işbirliği olmuş, aralarında hiç bir ihtilâflı mes'ele olmamıştır. Zaten "Türkistan Cumhuriyeti" nin reisi, hükûmet azalarının çoğu Kazaklardandı. Bu hükûmet az yaşadı 6-2-1918 de Bolşevik orduları taaruzuna dayanamadan dağıldı, cumhurreisi olan mühendis ve müverrih Tınışpayoğlu Mehmetcan Ağa ve dahiliye nazırı (yine Kazaklardan) Urazayoğlu Abdurrahman Merkezi Semipalatın bir kısmı demek olan Alaşorda şehrinde Kazakili (Alaşorda) hükûmetine, harbiye nazırı olan avukat Khocaoğlu Ubeydullah ve arkadaşları merkezi Orenburgda olan Başkurdili hükûmetine gelerek orada çalıştılar. Kazakili ve Başkurdili hükûmetleri Sovyetlerle muharebe halinde idi. Müttefikleri ayni zaman düşmanları olan demokrat Ruslar (Uçreditelnoye Sobranye hükûmeti) ve beyaz rus generalları Dutov ve Kolçak Sovyetler tarafından mağlup edilince 1919 senesi şubatında Sovyetlerle sulh akdettiler. Muahedeye göre Kazak ve Başkurdillerinin muhtariyeti Sovyetlerce tanınmış ve ordularının mevcudu askerî cüzitamlar halinde kabul olunmuştu. Askeri teşkilâtı zaif olan Kazakili hükûmeti ile akdolunan muahedeye pek az riayet edildi; Başkurdili hükûmeti ve ordusu ise muhtariyetlerini 1920 senesi haziranına kadar muhafaza edebildiler. Ferganede Khohandde Türkistan millî hükûmeti dağıtıldıktan sonra oradaki millî kuvvetler dağa çıkmışlardı. "Basmacı" hareketi ismini alan bu hareket gittikçe genişledi. Çar zamanında bile mevcudiyetlerini muhafaza etmiş olan iki hanlıktan Hiyva hanlığı 25.12.1919 da, Buhara Hanlığı da 2 Eylûl 1920 de Sovyetler tarafından dağıtılınca Basmaçı hareketi daha genişledi. Başkurdili millî hükûmeti de Sovyetlerin bu ülke ile Kazakili arasında Orenburg rus askeri mıntakası ve vilâyeti tesisiyle kendisini Kazakilinden tecrid ve ordusunu ufak cüzütamlara taksim ve nihayet dağıtma yoluna girdiğini ve içişlerine müdahalelerini görerek 29.6.1920 kendi kendisini dağıtıp mevkiini Sovyetlerle uyuşabilecek bir hükûmete terketti, azaları ordu subaylarının bir kısmiyle Kazakili içerilerine, Hiyvaya ve Buharaya çekilerek Basmaçı hareketine iltihak etti. 1921 sene sonkânunda Buharada inikad eden Özbek, Kazak, Türkmen ve Başkurd teşekküllerinin umumî kongresi çağırılarak Ruslara karşı mücadelede bulunan tekmil Türkili kuvvetlerini idare eden bir Merkezi komite, bir "Türkistan Millî Birliği" vücuda getirildi. 1921 sonteşrininde bu harekete Türkiyenin büyük siyasî simalarından Enver Paşa da bir çok Türkiyeli zabitler ile birlikte iltihak etti. Fakat Sovyetler, 1922 de Avrupa Rusyasındaki iç ve dış düşmanlarının tazyıkından kurtulunca, Ortaasyaya külliyetli ordular sevkedebildiler. Enver Paşa 4. ağustosta Belcivan yanındaki çarpışmada şehid düştü. Ferganede harekatı idare eden Şir Muhammed Bek (Kürşirmet) 1923 ün başında bu vilâyeti terkederek Afganistana iltica etti. "Türkistan Millî Birliği" nin reisi (Zeki Velidi) ve arkadaşları bu sene 23 martta Ashabad üzerinden İrana ve oradan da Afganistana geçtiler. Doğu Buharada harekâtı Enver Paşanın maiyetinden Hacı Sami bir müddet idare etti. Nihayet haziran 3 te o da arkadaşları ve bir kısım askeriyle beraber Afganistana geçti. Bununla Bas-

maçı hareketi küçük zümrelerin mücadelesi safhasına girip, yavaş söndü.

1917 senesi inkilâbının açtığı imkânlardan istifade ederek Türkilinde yaşatılan bu millî harekette millî fikir, muhtelif zümrelerin bir araya gelerek akdettikleri şu yedi umumî toplantıda tam hürriyetle tebaruz ettirilmiştir : **Birincisi** 1918 temmuz 18-21 inde Semipalatta Alaşorda hükûmeti nezdinde akdolunan toplantıdır, ki Ukranyada Almanların ve Kafkasyada Türkiye Türklerinin ilerlemesi dolayısiyle kararlar ittihaz olunmuş ve bu kararlar başkurtlardan şair Seyyidgerey Magaz tarafından manzum olarak tertip edilmiştir. Bu karar mucibince Kazakilinin batı intihası demek olan Bükeyordada millî ordu teşkili derpiş edilmiştir. **İkinci** toplantı mezkûr sene ağustos nihayetinde Samarda ve eylûl bidayetinde Ufada Kazakili ve Başkurdili hükûmet azaları arasında olmuş, buna Türkistan Hükûmet reisi Tınışpayoğlu da iştirak etmiştir. Burada Kazakili, Başkurdili ve Türkistanın "Doğu Rusya müslüman ülkeleri birliği,, (yahut "Türkistan federasyonu,,) şeklinde siyasî vahdetini temin etmek yolunda kararlar alınmıştır. Bunun esası Kazakili ile Başkurdilinin idarî ve askeri birleşmesi olacaktı. Rusya ile hudud, sınır mıntakalarında vaki olan rus ekseriyetli tümen ve nahiyelerin ötesindeki türk ve müslüman nahiyeleri bu sınır mıntakalarında Türk nüfusunu % 60 tan aşağı indirmemesi şartiyle içeriye almak esasında çizilmiştir. Bu risaleyi kendisine izah sıfatiyle ilâve ettiğimiz "Türkili Haritası,, nda bu hudud gösterilmiştir. Buna göre Bükeyorda, "Küçük Başkurdistan,, ın "Samara-Çiliabi,, demiryolu hattının cenubundaki kısmı, Altaydan Bukhtarma tümeni Kazakili ile birleşecek, Sibirya demiryolu boyunda bazı rus bölgeleri Kustanay ve Petropavul ve Omsk tümenlerinin bir kısmı bu şehirlerde beraber olduğu halde hudud harici kalacaktı. Taşkent merkez olmak üzere "cenubî,, , Semipalat (Alaşorda) merkez olmak üzere "şarkî,, ve Orenburg merkez olmak üzere "garbî,, mıntaka teşkil ederek idare edilecek olan bu federasyonun satıh mesahası 4.010.139 km^2 [26] ve nüfusu da 1911 ve kısmen 1917 ye göre 15.673.680 oluyordu, bunun da 12.833.129 yani % 82.54 ü müslüman, 2.276.494 ü, yani % 17,46 sı gayrimüslim idi [27]. Bu tedricen tahakkuku istenilen bir tasavvur idi. Maamafih Batı Kazakili ile Başkurdili hükûmetleri ayni şehirde (Orenburgda) olduğundan askeri idarelerin kısmen birleştirilmesi daha 1918 senesinin sonbaharında mümkün oldu. Başkurd kıtaları general İşbulatov'nn kumandasında tek bir kolordu şekline sokuldu; Kazakların Turgay Vilayetindeki askerî teşekkülleri kumandanlar tayini ve mühimmat hususunda—Orenburgdaki Rus Kazakları,

Dutov hükümetinin engel olmasına rağmen—bu Başkurt kolordusu idaresine tabi oldu. Samara projesi 1920 senesi ilkteşrininde Moskovada Kalenin idaresinde toplanan Özbek, Kazak ve Başkurtların konferasında da müzakere edildiysede Sovyet hükümeti projeyi kabul etmedi.

Üçüncü toplanış 1920 haziranında Moskovada olmuştur. Burada Sovyetlerin milli siyaseti ve III. ncı İnternasyonalin milletler ve müstemlekeler siyaseti tetkik olunarak bir taraftan yerli Türklerin fikir ve emellerini bildiren mukabil projeler Lenine arzedilmiş, diğer taraftan da azaların mühim bir kısmının Ferganede Basmaçı hareketine iltihak eylemeleri ve yıkılacak olan Buhara emaretinin yerinde teessüs edecek yeni hükümetin yanında bir gizli teşkilat vücuda getirmek, yani Sovyetlerin millî siyasetine karşı alenî ve gizli mücadeleye girişmek karar altına alınmıştır.

Dördüncü olarak 25-29 sonkanun 1921 Buhara kongresinde Özbek - Kazak - Başkurt millî teşekkülleri birleşmiş ve mevcut fıkralar arasında 1) İstiklâl, 2) idare usulünde demokratik cumhuriyet, 3) millî ordu teşkili, 4) iktisadî istiklâl, 5) asrî, millî maarif, 6) milliyet ve akalliyet meselelerinin, tenasup usulüne istinaden halli, 7) dinde hurriyet, din ile devletin ayrılması şeklinde yedi maddeden ibaret bir müşterek program kabul edilerek müşterek merkez teşkil edilmiştir.

Beşinci olarak aynı sene 2-5 ağustos Buharada Türkiye Millet Meclisi azasından Soysallıoğlu İsmail Suphinin de iştirakiyle vaki olan ictimalarda teşkilatta mahallîcilik ve kabilecilik esasları yerine Türkili Türkleri arasında müşterek tek bir vatan ve tek bir milliyet gayeleri güdülmesini temin yolunda kararlar alınmıştır.

Altıncı olarak mezkûr sene 5-7 Eylûlünde Semerkand ictimalarında "Ortaasya millî cemiyetler Birliği,, nin 24 maddeden ibaret esas "nizamnamesi,,, turuncu, kızıl, beyaz ve mavi renklerden ibaret "Türkistan millî bayragı,, kabul edilmiştir.

Yedinci olarak 18-20 eylûl 1922 de Taşkennte bilhassa Kazak münevverlerinin iştirakiyle toplanan gizli kongrede teşkilat için "Türkistan Millî Birliği,, ismi; devlet idaresinde, teşkilât işinde ve millî kültür işlerinde ayrı urukların tefavvuk davalarını ortadan kaldıracak, aralarında samimî bir müsavat ve kardeşlik esaslarını temin edecek federasyon prensipinin tatbikı; Türkistan istiklâli davasını Rusya haricinde temsil eylemek kararları alınmıştır. Bütün bu kongrelere Türkili Türklerinin en güzide milliyetperver münevverleri iştirak etmiş ve ittihaz olunan kararlarda tam bir fikir birliği ve samimiyet görülmüştür.

Türkili Türklerinin mühim bir zümresi de **Kazan Türkleri-**

dir. Bunların 1917-18 senelerindeki siyasî hareketleri bir kaç istikamette belirmiştir. 1) Siyasî zümrelerin başında, Kazanlıların bu inkilâp devrindeki rollerini tayin etmiş olan " Ünitaristler „ grupu zikredilmelidir. Mezkûr 1917 sene mayıs 1-11 de Moskovada toplanan " Umum Rusya İslamları Kongresi „ nde Rusyanın devlet idaresi meselesinde başlıca Azerbaycanlı, Türkistanlı, Kazakıstanlı, Kırımlı Başkurt mümessillerden ibaret olan 446 aza ademimerkeziyet ve ülkelerin siyasî ve iktisadî otonomisi lehine rey verdikleri halde ekseriyeti Kazanlı olan 271 aza merkeziyet ve demokrat Rusyanın vahdeti (ünitarizm) lehine rey vermişlerdir ki, bu fikri temsil edenlere Rusya ittihadı taraftarları manasiyle " ünitaristler „ denilmiştir. Bunlar, Rusya, bilhassa şarkî Rusya islâmlarının Kazanlıların rehberliğinde geliştiği kanaatında olduklarından " Türkistan ve Kazakistan Türkleri Rusyadan ayrı otonom bir idareye malik olurlarsa Kazanlıların rehberliğinden mahrum kalacaklardır „ diye ([28]) bu ülkelerde muhtariyetin teessüsüne karşı koymuşlar, bunun yerine Rusların çariçe İkinci Katerina zamanında te'sis etmiş oldukları " Orenburg Mahkemei Şariyesi„ ni ve müftülüğünü "Rusya İslamları Şeyhulislâmlığı„ şekline sokmak ve Rusya İslamları üzerinde Kazanlıların rehberliğini bu yolla temin eylemek gayesini takibettiler. Ayni senenin temmuzunda Kazak-Kırgızlarla Başkurtlar Orenburgda toplanarak, ülkelerinde otonom cumhuriyet ilân etmek yolunda, kararlar aldıkları sırada, Kazanlılar da Kazanda toplandıkları kongrede (22 temmuzda), ünitaristlerin rehberleri olan Sadri Maksudi ve Ayyaz İshaki'lerin idaresinde hareket ederek, Moskova kongresince kabul edilmiş olan ademimerkeziyet, siyasî ve iktisadî ülke otonomisi prensiplerini reddettiler, dinî ve medenî işlerin tanzim ve idaresi meseleleriyle meşgul olacak " İçki Rusya ve Sibirya müslüman Türk-Tatarlarının dinî ve millî işlerinin idare heyeti „ adıyla bir heyet teşkil ettiler. Ünitaristlerin " Rusyanın siyasî ve iktisadî işlerine karışmayıp bu meselelerde bitaraf kalmak, yalınız dinî ve medenî işlerle uğraşmak prensipi o zaman "Kazan Platforması„ ismiyle maruf olmuştur ([29]). 2) Ademimerkeziyet ve ülke otonomisi taraftarları daha Moskova kongresine gelen Kazanlılar arasında da görünmüştü; bunlar Kazan kongresinde davalarını müdafaa ettilerse de azlıkta kaldılar. " Toprakçılar „ adiyle tanınan bunlar Ufada 2-6 eylûlde toplanan vilâyet müslümanları kongresinde Başkurtlarla birleşerek ademimerkeziyet fikrini Tatar mümessillere de kabul ettirmeğe muvaffak oldular. Başlarında muharrir Alimcan İbrahim bulunan bu grup, mezkûr kongrede davalarını rehberleri Sadri Maksudi vasıtasiyle söyleten ünitaristlerin nufuzlarını kırdılar ve

" Rusya Müessesan Meclisi „ intihabatında ünitarist namzedlerini kazandırmadılar ([30]). Alimcan İbrahim grupu Başkurtlarla anlaşarak Kazan merkez olmak şartiyle bir " Tatar-Başkurt Cumhuriyeti„ teşkili uğurunda çalıştı; bu projeye göre burada müslüman - Türkün % nisbeti 43, Çuvaşlarla % 55 olacaktı ([31]). 3) Üçüncü bir gurup ta "Edil-Uralçılar„ dır. Bunlar Kazanlıları yalnız eski Bulgarların değil, belki tekmil Altın Orda'nın hakikî varisi saydıklarından Hazar denizinden alıp bütün Edil (Kazan telaffuzuna göre İdil) ve Yayık havzalarında ve 58 arz derecesine kadar orta ve güney Uralda yaşıyan Türk, ve Fin kavimlerini, keza, Kazakilinin garbî bölgesini teşkil eden Ural ve Turgay vilâyetlerini kendilerine tâbi kılarak, Kazan şehri merkez olmak üzere, bir cumhuriyet kurmak ve " Türkistan „ ile muvazi olarak bir " Türk-Tatar „ medeniyeti yaşatmak istiyorlar. Bunlar 29.11.1917 de Ufada dinî, millî idare yanındaki Millet. Meclisinde, bazı ünitaristlerin de iştiraki ile, kararlar ittihaz ederek Edil-Uralı gerçekleştirmek için bir " Muhtariyet Heyeti „ intihap-etmişlerdi; o zaman ünitaristler bu heyete hiç bir aza vermemişlerse de ([32]), Rusya dışına çıkanları (Ayaz İshakî) bu hareket adına iş görerek rusça ve fransızca neşriyatta bulunarak haritalarını da neşrettiler. 1917-18 de "Batı Alaşorda„ ismini almış olan Ural ve Turgay vilâyetinin Kazakları, Türkün kesif kütlesinden, Türkilinden, diğer Kazak ve sair Türklerden ayrılarak, rus nufusunun % nisbeti 75 kadar yüksek olan ([33]) bu çerçiveye girmeye razı olamadığından pilân yine sırf Kazanlılara ait bir tasavvur olarak kalmıştır. Maamafih Edil - Uralcılığın hedefi mecmualarında ve tatarca "Üyge Taba„ romanında (1938) açıkca "Türkistanda, Kırımda Edil-Ural-Altın Orda bayrağını sallandırmak„ şeklinde formüle edilmekte ve buna Tatarların umumî millî ülküsü şekli verilmek istenmektedir.

Fikirlerin bu şekilde dağınık olması neticesinde Kazanlılar 1917-18 senelerinde siyasî teşekkül meselelerinde bir karara gelemediler; nihayet Sovyetler Tatarlarla meskûn olan ve onların ekseriyet teşkil ettikleri tümen ve kazaları birleştirerek 27 mayıs 1920 de, Kazan merkez olmak üzere, bir " Muhtar Tatar Sovyet Cumhuriyeti „ ilân ettiler, ki bugün dahi mevcuttur.

4) Kazanlılardan dördüncü bir zümre de 1917 de teessüs eden " Askerî Şura „ nın rehberleri İlyas Alkin ve Osman Tokumbet tarafından temsil olunan zümredir. İlyas Alkin, Kebir Bekir, Hasan Ali, İzzeddin Seyfülmülûk, Mustafa Şakul, Hibetulla Süyündük ve arkadaşları diğer komşu türk uruklarının Kazana ilhakını değil, Kazanlıların diğer Türklere iltihakını, Çuvaşlara ve Finlere bakmayıp, Kazanlıların nisbî ekseriyet teşkil ederek oturdukları bölgelerin, muhtar bir vilâyet sıfatiyle, Büyük Türkistana ilhakını, bunun haricinde Ruslar içinde

akalliyet olarak kalan Kazanlıların doğu Başkurdiline, Batı Kazakiline, Yayık havzasına göç ettirilmesini ileri sürmüşlerdir. Osman Tokumbet "Kuzay-doğu Türkleri ülkesi„ dediği Türkilini 1918 de Türkiye ve Almanya hükûmetleri nezdinde temsil ederek muhtıralar vermiştir. Kazanlılar arasında Başkurt, Kazak, Özbek ve saire komşu Türklerle samimî işbirliği yapan zümre de bu zümre olmuştur. Bunlardan bir çoğu 1918 den başlayıp Başkurd - ve Kazakillerinde ve Türkistandaki millî mücadelede bu komşu kabilelerle yanyana beraber bulunmuşlardır.

Çin son senelerde iç karşıklıklar yüzünden yıpranmıştı. Bundan istifade eden Ruslar Doğu Türkistanda gittikçe artan siyasî ve iktisadî nufuz kazandılar. Nihayet yerli Türkler 1931 martında Komulda Kasım Pehlivan, Hoca Niyaz Hacı idaresinde Çine ve Ruslara karşı ayaklandılar. Müslüman Çinliler (Düngenler) in general Maçunyene tabi olanları da bu kıyamçılara katıldılar. 1933 martında Hutenden Altaya kadar bütün ülke Hoca Niyaz Hacı ile Maçunyen'in elinde birleşmiş bulunuyordu. 19 sonteşrinde Kaşgarda "Şarkî Türkistan millî Cumhuriyeti„ ilân edildi, Hoca Niyaz Hacı cumhur reisi oldu. Fakat Düngenler Türklerle anlaşamadılar, bundan da Ruslar istifade etti. Ruslar Doğu Türkistana çok asker gönderdiler. 1934 nisanında Kaşger Türk hükûmeti Düngen bozgunluğu neticesinde yıkıldı. 6 temmuzda Çin ve Rus kuvvetleri Kaşgere gelerek bu şehri ve vilâyeti Düngenlerden aldılar. Hoca Niyaz Hacı Rusların eline geçti. Kargerda başkumandan olan Mahmud Cınsang ve arkadaşları harice çıkabildiler, bugün Japonyada bulunuyorlar. Kaşgerin sükutundan sonra da Hutende millî hakimiyeti yaşatmış olan Muhammed Emin Bek ise Afganistanda, Kâbilde bulunmaktadırlar.

Batı ve Doğu Türkistanda kıyam hareketleri bastırılınca her iki ülke bilfiil Sovyet Rusyanın idaresinde birleştirilmiş oldu.

EDEBÎ DİL MESELELERİ

Türkili Türkü muhtelif kabilelerden mürekkeptir. Bu urukların Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Uygur, Başkurt ve Tatar gibi kütleleri Rus hakimiyeti devrinde kendi başlarına ayrı edebiyat yaşatmağa başlamışlardır. Fakat hiç bir hayat istıdadı olmıyan, her biri kendi başına bir müddet yaşadıktan sonra mevkiini rus diline terkedecek olan bu kabile kültürleri ve edebiyatları daha ziyade Rus siyaseti icabı beslenmektedir. Bir gün vaziyet değişirse Ortatürklerin şehirlerde yaşıyanları (Özbekler, Tatarlar ve Uygurlar), "Kent Türkü„, bozkırlarda ve dağlarda yaşayanları (Türkmen, Kazak, Kırgız ve Başkurt) "Kır Türkü„

olup aralarındaki fark ancak maişet tarzına göre alacakları isimlerde kalacak, uruk farkları ortadan kalkacaktır. Neticede bu türk urukları da tek bir medeniyet ve tek bir edebî dil etrafında toplanacaklardır. Daha 19. ncı asırda bunların hepsinin resmî yazıları Çagatay şivesinde yazılırdı. Hatta Rus çar ve valileri gibi Kalmuk hanları da daha 18. nci asırda ortaasya ve şark hükümdarlarına yazdıkları yazıları Rusların "tatarca„ dedikleri çagatay şivesinde yazdırmışlardır. O eski şivede yazılan yazılarda kullanan arap alfabesinde sait işaretleri az oldugundan lehçe farkları pek görünmiyordu. Zamanımızda ise lâtin alfabesi ile bütün sesli harfler yazıldığı halde kabile edebî dillerini birleştirmek yolları araniyor. 1917 mayısında Rusya İslamlarının Moskova kongresinde (6 mayıs celsesinde) bu satırların müellifi tarafından şu fikirler ileri sürmüştür. "Ortatürkler arasında bugün Kazak, Özbek ve Tatar edebiyatları gibi edebiyatlar varsa da bunlar bir gün Ortatürk olarak birleşeceklerdir. Finlandiyelilerin şarkî ve garbî kısımları vaktiyle ayrı, ayrı edebiyata malik olup bir asır kadar biribiriyle mücadele ettikten sonra, fin millî hususiyetlerini ve ananelerini daha eyi muhafaza etmiş olan şarkî Finler galip geldiler; bunun gibi Ortatürklerin birleşmelerinde de millî ananeleri daha eyi muhafaza etmekte olan Kazak ve Uruglu Özbek, Mangıt - Nogayların dili galip ve hakım bir şekil alacaktır. Ortatürklerin medenî vahdetini temin yolunda dillerindeki morfoloji ve müştereken söylenen halk edebiyatı, Oğuz Han, Çingiz, Temür, Edüge, Toktamış, Çorabatır, Urak - Mamay ve Adil Sultan gibi tarihî kahramanlara ait destanlar amil olacaktır. Bu destanlar bütün siyasî engellere karşı koyacak kadar kuvvetlidir. Yalınız bunları tek bir millî destan olarak birleştirmek icabeder. Cenub (Garb) Türkleri zümresine dahil olan Azerbaycanlılar ile Türkmenlerde garb (Türkiye) edebî türkçesinin taammüm edeceği tabiidir. Bununla beraber Türkmenistandaki Türkmenler Garb Türkleri ile Ortatürkler arasında bir vasıtadırlar ve iki edebî dilin yekdiğerine yaklaşması ancak bu vasıta ile husule gelecektir„ ([34]). Ortatürk edebî dili meselesini tetkik ederken "Yeni Türkistan„ mecmuası (1927, N. 4) bunun bilhassa Sırderya ve Amuderya kıyılarında yaşamakta olan Türklerin kaynaşması yoluyle husule geleceğini ileri sürmektedir. Bu mecmuaya göre: "Aşağı Sırderya, Kuvan - ve Yeni derya mecralarını teşkil eden münbit sahalar iska ve ihya edilecek ve burada Kazaklarla meskün Akmescit mintakası ile Karakalpaklar ve Özbeklerle meskün olan aşağı Amuderya - Çımbay mintakası demir - yolu hatları ile birleştirilecektir. Karakalpak şivesi kazakça ile öz-

bekçe arasında mütevassıt mevki tutuyor, aşağı Sırderya kazakçası da özbekçeye oldukça yakındır; Horezm özbekçesi de krakalpakça ile kazakçaya yakındır. İşte Ortatürk edebî dili, Aral Gölünün şarkî ve cenubî sahillerinde Sırderya ve Amuderya nehirlerinin aşağı kıyılarında iska sistemlerinin ve demir yollarının inkişafı neticesinde, kendi kendiliğinden husule gelecektir. Halbuki Horezm özbekçesi bir taraftan Edil türk lehçelerine, diğer taraftan da türkmençeye yakın bir lehcedir. Zaten müstakbel Türkilinin hakikî medenî ve iktisadî merkezleri Sırderya ve Amuderya kıyılarında ve Özboyda husule gelecektir„. ([35])

Ortatürk şiveleri arasındaki müşterek hususiyetleri bir müşterek edebî dil için esas edinmek meselesiyle Kazaklardan Nezir Türekul da meşgul oldu. Bu zat 1921-24 te Taşkentte çıkan "İnkilâb„ mecmuasında Derviş imzasiyle makaleler yazarak bu özbek mecmuasında Kazak ve Kazan lehçelerinde söylenen şiir parçalarını Özbekler için de anlayışlı bir şekle sokarak neşretmişti; sonra bu zat dil kongerelerinde ve matbuatta kendisini Ortatürk alfabe ve imla birliğine dair projelerini de ortaya koydu ([36]) Ayni müşterek edebî dil meseleleriyle meşgul olmak üzere 1930 senesinde bir "Ortatürk hars birliği„ teessüs etmişti, şarait müasit olmadığından yaşıyamadı. Maamafih 1932 sesine kadar azaları arasıra toplanıp hars ve edebî dil birliği meselelerini müzakere ederler ve dil birliğine dair projeler okurlardı. 14 Mayış 1930 da Ortatürk alfabesi ve edebi dili hakkında arz olunan projenin hulasası şudur:

1) Sesli harfler 8 ve iltibas hasıl olacak yerlerde açık É ile 9 olduğu, sessizler arasında Q, Kh ve ñ olduğu halde Türkiye türkçesi için kabul edilen alfabealınır. Romanyadan başka memleketlerde kullanılmıyan Ş yı Š ile ve Sovyetlerin zoruyla alfabeye sokulan "kuyruklu n„ İspanya ve İspirantu dillerinde kullanılması dolayısiyle, beynelmilel müstamel "kaşlı ñ„ ile değiştirerek türkçe eserlerin tekmil medenî memleketlerin matbaalarında tabını mümkünleştirmek.

2) Edebî dili birer lehcenin telaffuzuna göre değil, kaidelere göre tesbit etmek. Bu da şu esaslar üzerinde husule gelebilir: fonetik hususunda eski çagatay, morfoloji ve lugat itibariyle bilhassa kazak ve uruglu özbek şivelerinin kaideleri esas tutulmak üzere mevcut kabile edebî dilleri için müşterek imlâ kaideleri tespit etmek; bu müşterek kaidelerin haricinde her kabileye mensup yazıcı kendi şivesinin hususiyetlerini tebaruz ettirmekte hür olmak. Çagatayça bilhassa sesli ve sessiz harflerin kullanışında esas olur; kazakça, başkurtça, kırgızçalarda S, Ş, C, Ç, L ve N gibi harflerin

maruz kaldığı tahavvüller, kaşgarçada harflerin hazfi hep çagatayçaya göre doğrultarak yazılır; Kazan Türkleri saitler, Kent Türkleri sesuyumu (vokalharmonie) hususunda diğer türk şivelerine uyarlar; çagatayçanın morfoloji hususiyetleri ise Doğu ve Batı Türkistan Kent Türkleri şivelerinde bulunduğu halde kazakça ve uruğlu özbekçede mevcut değilse tatbik edilmez. V ve Y ya munkalıp olan A lar, V ve Y olarak ta telaffuz olunan yumuşak Ğ ile yazılır. E, É, İ, O, U, Ö, Ü, saitleri kazakça ve özbekçede biri diğerine uymuyan bir şekilde çarpışırsa mesele garp (Türkiye ve Azerbaycan) türkçesine göre haledilir.

"Ortatürk hars Birliği„ azalarına bu müşterek hususiyetleri gösteren bir gramer taslağı da arzedilmiş, bugünkü lehcerden ve eski eserlerden numuneler verilmiş, fakat neşredilmemiştir. İşte bir iki numune:

Çızak Özbekçesi (*)	Kenttürkçe
Telaffuza göre	
Kiçiyüzdiñ Orısqa bagınuv şartına qaraganda hükümetke eskerlik khizmetin yerige keltirşi kerek edi. Qılquyrqtı yelge mingen turlavsız, qavgaçıl Qazaq başıma belâ bolır dep eskealikke almagan. Qazaqtar yengi tabi bolgan vakhıtlarda Orıs günahkarlarnı sallalıqqa aladurgan bolgan. Velikin bularnı da cüde yaman bagıptı, qay bireviniñ qazanıga çoçqa eti atıptı. Bular da günahları tügelip eline qaytıp kelgende sallalıqtı cüde yaman, ittiñ künündey gılıp söyley durgan bolganlar. Şundaq qılıb Orıs elni eskerlikten çorçıtıptı.	Kiçikyüz Qazaglariniñ Orıske tabi boliş şartlerige qaregende ölernıñ hükümetge eskerliğni becâ keltirşi kerek edi.... (**) yelge mingen turlagsız, qavgaçıl Qazag başimge belâ bolir dep eskerlikge almegen. Evveli yengi tabi bolgen vakhitlerde Orıs, günahkârlerni salletlikge alay dügen bolgen. Lâkin bolerni cüde yaman bagıpti, bazilerini qazanige çoçqa eti atıpti. Boler de günahi tügelip elige qaytip kelgende salletlikni cüde khünük, it turmuşı dek qılip gepüre dügen bolgenler. Şunaqa qılip Orıs elni eskerlikten çörçitipti.
Müşterek yazı kaidelerine göre	
Kiçiyüzniñ Orısga bagınuv şartına qaraganda hükümetge eslerlik khizmetin yerine keltirivi kerek edi. Qılquyruqlı yelge mingen, turlağsız, qavgaçıl Qazaq başıma bela bolır deb eskerlikge almagan. Qazaqlar yeñi tabi bolgan vaqıtlarda Orıs günahkarlarnı saldatlıqqa ala turgan bolgan. Lâkin bularnı da cüde yaman bagıbdır, qay bireviniñ qazanına çoçqa eti atıb dır. Bular da günahları tügelib eline qaytıb kelgende saldatlıqnı cüde yaman, itniñ künüdeğ qılıb söyley turgan bolgan. Oşandağ qılıb Orıs elni eskerlikden çoŕçıtıb dır.	Kiçiyüz Qazaqlarınıñ Orısqa tabi bolış şartlarıga qaraganda olarnıñ hükümetge eskerlikni beca keltirişi kerek edi.... yelge mingen turlağsız qavgaçıl Qazaq başıma bela bolır deb eskerlikge almagan. Evveli yeñi tabi bolgan vaqıtlarda Orıs günahkarlarnı saldatlıqga ala turgan bolgan. Lakin bularnı da cüde yaman bagıpırdır, bazılarınıñ qazanına çoçqa eti atıbdır. Bular da günahı tügelib éline qaytıb kelgende saldatlıqnı cüde khünük, it turmuşu değ qılıb geb ura turgan bolganlar. Oşandağ qılıb elni eskerlikden çorçıtıb dır.

(*) Cızak tümeni Mukrı ve Yüz urukları şivesince. Cızaqlı Mamur Niyazinin telaffuzuna göre tesbit olunmuştur, (**) "Qıl quyruklı yel" tabiri kenttürkçesinde ve tatarcada munis değildir.

Kazakça

Telaffuza göre

Kişicüzdüñ Orısqa bagınuv sartına qaraganda hükümetke eskerlik qızmetin atqaruvı tiyisti edi. Qıl quyruqtu celge mingen turlavsız, qavgaşıl Qazaq basıma bele bolır dep eskerlikke almagan. Algaş bagıngan kezderde cazıqtı bolgandı saldattıqqa alatın bogan. Bıraq bularnı da tüptü caman baqqan, keybirevininñ qazanına şoşqa eti atqan. Bular da cazıgı tügelib eline qaytıp kelgende saldattıqtı öte caman, ittiñ günündey qılıp söyleytun bogan. Söytüp eldi eskealikten şoşıtıptı.

Başkurtca

K!s!yüdhdh!ñ (*) Urıthqa (*) bagınuv şartına qaraganda hükümetke askerldh!k (*) khizmetin başqaruvı tiy!şt! en!. Qıl-quyruqtı yelge (**) m!ngen turlavhıdh, hogışsan (*) Qadhaq başıma bele bolır tep askerl!kke almagan. Qadhaqtar Urıthqa yaña bagıngan medhg!lde hükümet qaşında gey!pt! bolgandardhı haldatqa ala turgan bolgan. Bılardhı la bek nasar baqqan, qay b!rev!n!ñ qadhanına sosqa et! halgan. Bılar dha künahı tükelip el!ne qaytıp kelges haldattıqtı öte yaman !tt!ıñ günündey et!p höydhey turgan bogan. Şulay etip Orıth Qadhaq khalqını askerdh!kten bidhdh!rgen.

Müşterek yazı kaidelerine göre

Kiçiyüzniñ Orısga bagınuv şartına ñaraganda hükümetge eskerlik khizmetini atqaruvı tiyişli edi. Qıl quyruqlı yelge mingen turlağasız, qavgaçıl Qazaq başıma bela bolır deb eskerlikke almagan. Algaç bagıngan gezlerde yazıqlı bolgannı saldatlıqqa ala turgan bolgan. Bıraq bularnı da tüptü yaman baqgan, qaybirvininñ qazanına çoçqa eti atgan. Bular da yazıqı tügelib eline qaytıb kelgende saldatlıqnı öte yaman, itniñ kündey qılıb söyley turgan bolgan. Oşandağ etib (Orıs) elini eskerlikten çoçıtqan.

Kiçiyüzniñ Orısga bagınuv şartına qaraganda hükümetge eskerlik khizmetin başqaruvı tiyişli edi. Qıl qayruqlı yelge mingen turlağsız, sogışçan Qazaq başıma bela bolır deb eskerlikge almagan. Qazaqlar Orısga yaña bagıngan mezgilde hükümet qaşında ayıplı bolganlarnı saldatga ala turgan bolgan. Bularnı da bek naçar baqgan, qay birevininñ qazanına çoçqa eti salgan. Bular da günahı tügelib eline qaytıb kelgeç saldatlıqnı öte yaman, itniñ künüdey etib söyley turgan bolgan. Oşandağ etib Orıs Qazaq khalqını eskerlikten bezdirgen.

Kazança (Tatarca)

Teleffuza göre :

K!çıyüz Qazaqlarınıñ Urısqa tabi buluv şartına qaraganda hükümetke geskerl!k khızmet!n başaruvı tiy!şl! id!. Turlaqsız, sugışçan Qazak khalqı başıma bela bulır dip Urıs alarnı geskerl!kke almagan. Başta Urısqa yana tabi bulgan çurda hükümet qaşında gey!pl! bulgan k!ş!lern! saldatqa ala turgan bulgan, alarnı da bik naçar qaragan, bagzılarınıñ qazanına çuçqa it! salgan. Bılar da günahları b!t!p (kiç!r!l!p) il!ne qaytıp kilgende saldatlıqnı bik naçar !t turmuşı şik!ll! it!p süyley turgan bulgannar. Şulayt!p Urıs iln! (Qazaq khalqını) gaskerl!kten bizd!rgen.

Kazança (Tatarca)

Müşterek yazı kaidelerine göre :

Kiçiyüz Qazaqlarınıñ Orısqa tabi boluv şartına qaraganda hükümetge eskerlik khizmetin başaruvı tiyişli edi. Turlavsız, sogışçan Qazaq khalqı başıma bela bolır deb Orıs olarnı eskerlikge almagan. Başda, Orısga yaña tabi bolgan çurda hükümet qaşında ayıplı bolgan kişilerini saldatğa ala turgan bolgan, alarnı da bek naçar qaragan, bazılarının qazanına çoçqa eti salgan. Bular da günahları bitib (keçirilib) éline qaytıb kelgende saldatlıqnı bek naçar, it turmuşü şekilli etib söyley turgan bolganlar. Oşandağ etib Orıs elni (Qazaq khalqını) eskerlikdan bezdirgen.

(*) "Th" ile ث, "dh„ ile de ذ "!„ ile kısa "i„ , harfleri yazılmıştır.

(**) Doğu-güney Başkurtlarında E, O, U Ö, Ü ve arabî ع harfleri Kazaklarda, batı Başkurtlarında ise Kazan Türklerinde olduğu gibi telaffuz edilir.

Türkiye türkçesince :

Kiçiyüz Kazakları Rus tabiiyetini kabul ederken akdolunan muahedeye göre onların Rus hükümetine askerlik hizmetini başarmaları gerek idi. Rüzgârı kendisine bir kıllı kuyruklu binek yapan, yerinde durmaz, kavğaçıl Kazaklar başıma bela kesilir diyerek Rus bunları hizmeti askeriyeye almamıştır. Önce tabiiyetlerini yeni kabul ettikleri sırada Ruslar kanunen mahkûm olanları saldatlıga (rus ordusuna) alır olmuştu. Fakat bunlara da son derecede fena bakmışlar, hattâ bazılarının kazanına domuz eti atmışlardır. Bunlar da mahkûmiyet müddeti sona erip evlerine dönüp geldiklerinde saldatlık hayatını çok fena, bir köpek hayatı gibi tasvir eder olmuşlardır. Şöylece Ruslar bu eli (Kazakları) askerlikten bezdirmişlerdir.

Böyle bir müşterek imla kaidesine tabi tutulması zor olan şiir dahi her kabılece anlaşılır bir şekil alıyor; Meselâ kazak şairi Abay'ın "Aqın„ yani "şair„ unvanlı şiirinden şu parçayı okuyalım:

Adamnıñ key bir kezderi	Adamnıñ qay bir gezleri
Köñilde alañ basılsa	Köñilde alañ basılsa
Teñrininñ bergen üneri	Teñrininñ bergen hüneri
Kök buluttan aşılsa	Kök bulut'dan açılsa
Sildirlep oñgay kelisim	Şıldırab oñgay kelişim
Tas bulaqtıñ suvınday	Taş bulaqnıñ suvınday
Kirlengen cürek öziçün	Kirlengen yürek özi- üçün
Turalmas asta cuvınbay	Turalmas aslâ yuvınmay
Teñrininñ künü carqırap	Teñrininñ künü yarqırab
Uyqudan köñil aşar köz	Uyqudan köñil açar köz
Kuvattan, oydan basqurap	Kuvat'dan, oydan, başqurab
Erkelenip şıgar söz.	Erkelenib çıgar söz.

Türkiye türkçesince:

İnsanın kalbinden bazen vehim ve teşvişler gidip Tanrının verdiği hüner (şairlik) göklerden, bulutlardan gelir gibi açılırsa, sözün gelişmesi taşlar arasından çıkıp akan pınarın soyu gibi şırıldayarak akar durur. Kirlenmiş (paslanmış) olan gönül de bu halde (bu feyz çeşmesinde) yıkanarak temizlenmekten kendini alıkoyamaz; uyumuş olan gönül Tanrının güneşi gibi parlayarak gözünü açar, ve sözde iç kuvvetten ve fikirden kendi kendine terekküp ederek oynaya oynaya ortaya atılır durur.

Bu numuneler, Ortatürk lehceleri arasındaki farkların tamamiyle zahirî olduğunu, kabile edebî dillerinin bazı müşterek kaidelere tabi tutulmak yoluyla bütün uruklarca kolay anlaşılır bir şekil almakta olduklarını göstermek için kâfidir. Bahis mevzuumuz olan "Ortatürk dil birliği„ hareketinden bahseden Kazanlı A. Battal (Taymas) bu hareketin merkezi, bunun Kazanda olacağını zandenlerin ([37]) hilâfına olarak, Türkistanda takarrur etmekte olduğunu bir emri vaki olarak kaydetmektedir ([38]). Fakat kabile edebî dillerini müşterek kaidelere bağlıyarak birleştirme işi, nisbî olsa dahi, siyasî hürriyet olmadan husule gelemez. Dil birliği şöyle dursun, Rus mahkûmu Türk urukları arasında sadece alfabe birliği şiarını sırf ilmî esaslara dayanarak ileri süren türk komünistleri

bile (Nezir Türekul) hemen imperyalist, şoven ve pantürkist diye damgalandırıldılar. Diğer taraftan ortatürk münevverleri arasında bu meselelerle meşgul olanların, mensup oldukları kabileler çerçivesinde ilcilik yapmaktan ve tefavvuk iddialarından uzak bulunmaları, tekmil lehcelere ayni derecede hürmet göstermeleri icabeder. Aşağı Amuderya ve Sırderyada iktisadî inkişaflar neticesinde husule geleceğini söylediğimiz "uruklar kaynaşması„ [vücuda gelirse bu uruklar arasında hangisinin şivesi edebî dilde daha mühim rol oynıyacağı kendi kendiliğinden halledilir. Garp türk edebî dili üzerinde bu Türklüğün iç güvenden ziyade yabancıya karşı hayranlık ruhunu tebarrüz ettiren, yabancı sözleri diğer Türklerce hazmı güç hususî imtiyazları ile birlikte içine alan Marmara ve Levant muhiti yerine bir gün Anadolu Türkü ve Türkmenler daha ziyade müessir olursa, o, kendine cidden güvenen, başkalarca "kaba„ görülen öz hususiyetleri "zarafet„ tanıyan, onunla öğünen, mağrur oğuzçaya döner; bu sayede o Oğuz olmıyan Türk zümreleri arasında da yayılmak istidadını kesbeder ve ortatürk (çagatay-kıpçak-özbek) ([39]) edebî dilinin batıtürk (oğuz) edebî diline yakın bir yoldan gelişmesine de sebebiyet verir. İşte gelecek için düşündüklerimiz budur. Bugün tesbit edilmek icabeden bir hakikat varsa, o da Türkilinde edebî dilin tam bir hercümerç içinde bulunmasıdır. Türk edebî dilinin istikrarsızlığı ve dağınıklığı imperyalistlere bu Türk kavimlerinin bir gün millî dil ve kültür davalarından vazgeçecekleri ümidini vermektedir. Sovyetlerin şark işleri mütehassıslarından M. Pavloviç 1920 de Kominternin ikinci kongresi esnasında "Şark milletleri arasında edebî dil ve millî kültür sahasında istikrarsızlık bizim işimize çok yarar, onu yaşatmak bu kavimler arasında gerçekleşmesini istediğimiz siyasî umdeler ve millî burjua ile mücadele bakımından çok önemlidir„ demiş ve bu söz de komünistliğe intisab etmiş olan türk münevverleri tarafından o zaman hayretle karşılanmıştı. Bunu taakub eden hadiseler ise edebî dilde kararsızlık ve dağınıklığın on milyonlarca sayılan, fakat millî iktisadı mahvedilip ülkesinin yabancı amele getirilerek endüstrileştirilmekte olduğu günlerde son derecede sıkılmış olan büyük bir camianın uçuruma getirilmesini nasıl tesri ettiğini bütün çıplaklığıyla göstermiş ve o nisbette bu Türkleri tek millî edebî dil ve kültür fikrine bütün kuvvetleriyle sarılmağa sevketmiştir.

İstanbul, 27-7-1943

Haşiyeler

1) Bk. *Türk Yurdu*, XXVI, 2-4.

2) Kazak-Kırgızlar Velikoruslara ve Rus Kozaklarına «Sarı Orıs», Ukranyalılara «Qara Orıs» derler.

3) Bk. Z. V. Togan, *Türkili Tarihi*, I. 25 te bu cumhuriyetlerin vusati ve nufusu hakkında verilen malûmat 1925 e aittir (1926 kelimesi tabı hatasıdır).

4) Bk. Z V. Togan, *Umumî Türk tarihine Methal*, 1943, s. 4.

5) «İğe» sahib kelimesinden «iğelik», yahut «eğelik» Wirtschaft, ménage, house-keeping, economy manasındadır, bk. *Türkili Tarihi*, 277.

6) Bk. Z. V. Togan, *Biruni's Picture of the World*, s. 83, 122, 139; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol İnvasion*, 160.

7) Bk. A. Rakhimbayev, *Tacikistan*, Moskova, 1936, s. 36-38.

8) *Za İndustralizatsiu*, 28. 5. 1937, N. 121.

9) *Pravda*, 2. 10. 940; 25. 10, 940; 31. 12. 940.

10) Barthold, ayni eser, s. 172; İlak madenlerinin işletilmesinin durdurulması hakkında el-Birûnî malûmat vermektedir, bk. Z. V. Togan, *Biruni's Picture* etc., s. 80.

11) Bk. Z. V. Togan, *İbn Fadlans Reiseberichte*, s. 196-8.

12) *Pravda*, 6. 10. 940.

13) Fuad Kazak, *Ostturkistan zwischen den Grossmächten*, Berlin, 1937.

14) Bk. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, II, 42; *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, t. XC, s. 34.

15) Isık Göl daha Çinlerin Han sülalesi anallarında « sıcak göl » manasını ifade eden bir kelime ile kaydedilmiştir. « Isık » kelimesi burada « ızık » yani « azık » mukaddes manasındadır, nasıl ki yanındaki Isıgart dağı « mukaddes dağ » manasiyle bu ismi almıştır. Çinlilerin « ızık » ın « ısık » telaffuzuna göre « sıcak » manasını verdikleri bu kelime Çinlilerin kaydettikleri en eski türkçe kelimenin tercümesidir. O zaman burada Usun'lar yaşıyordu; «mukaddes» manasındaki «ısık» bunların şivesinde artık arkayik olmuş ve «sıcak» manasını ifade etmiştir. Isık Göl tarafları Türklerin en eski vatanları olduğunu bildiren çin kayıtları için bk. Z. V. Togan, *İbn Fadlans Reisebericht*, 280, 312-13.

16) Bk. Z. V. Togan, *Türkili Tarihi*, s. 93.

17) Bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine Methal*, s. 16-17.

18) Herodot, IV, 23.

19) Z. V. Togan, *İbn Fadlan*, 281.

19a) Bu hususun ehemmiyeti *Türk Yurdu*. XXVII, sayı 1-2, 3, 1-8 de izah edilmiştir.

20) Z. V. Togan, ayni eser, s. 277-81.

21) Bk. Z. V. Togan, ayni eser, s. 271-95; Vl. Minorsky, *Nasir al-Din Tusî on Finance*, in *Bulletin of the School of Oriental Studies*, X, 755 v. d.

22) Bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine Methal*, s. 56.

23) Mengü ile Hulagunun evleri için bk. Cuveyni, *Cihanguşa*, III, 33-34, 101, 103-104; Timürünkiler için Şerefeddin Yezdî, *Zafer Nâme*, Kalkutta tabı, II, 602 ve Klavijo, *Itinéraire de l'Ambassade Espagnole à Samarcande*, ed. par. Sreznevski, Petersburg, 1881, 269-76; türk çadırları hakkında bk. daha Z. V. Togan, *İbn Fadlan*, 160, 182-3.

24) 1558 senesi için bk. *Prodoljenye Drevno-rossiyskoy Vivliophiki*, X, 19; 18. nci asır için de *Cevdet Paşa Tarihi*, III, 1273 neşri, s. 214 te Kuban Nogaylarının Ferruh Ali Paşa'ya karşı söyledikleri sözlerine bk..

25) Z. V. T o g a n, *Türkili Tarihi*, 571-73.

26) Bu hesaba Orenburg vilâyetinden Rus Kozaklarına ait yerler, ki 68.000
km² eder, Başkurdilinden de Samara - Çiliabi demiryolunun güney tarafındaki
bölgeleri ki 81.100 km² teşkil eder, keza Bükeyorda ile Bukhtarma tümenlerinin
toprağı dahildir.

27) 1911 hesabına göre Buhara ve Hiyva dahil olmak üzere « Türkistan Valii-
umumiliği » vilâyetlerinde 483.000 i, yani % 5 i gayrimüslim olmak üzere 9.838.100;
« Sahra Vilâyetleri » nde 11.493.059 u, yani % 42 si gayrimüslim olmak üzere
3.681.215; « Küçük Başkurdüstan » da 1917 senesinde « Uçreditelnoye Sobranye »
intihabatı sayımına göre (Duvan, Argayaş ve Yalan kantunlukları da dahil olmak
üzere) 936.070 i, yani % 76.0 sı müslüman Türk, 293.989 u, yani % 23,9 u gay-
rimüslim olmak üzere 1.230.059 nufus vardır. Orenburg vilâyetinden yalnız Orenburg
ve Orsk tümenleri ve «Orenburg Rus Kozakları toprağı» alınıp, burada ayni 1917 de
sayılan nufustan 565.000 kadırısı federasyona dahil olacağı sanılmış ki, bundan
451.000 gayrimüslim, 11.300 ü müslümandır. Bukhtarmada 120.000 (1917 hesabına
göre), bundan ancak 2000 kadarı hristiyan, kalanı müslüman Kazak; Bükeyordada
240.000 ahali, bundan 4000 i gayrimüslim Kazakiline dahil olacağı sanılmıştır. 1918
senesinde Kazakilinde Rus göçmeninin adedi 1911 e nispeten çok fazlalaşmış idise
de Sibirya Demiryolu hattı üzerinde Rus ekseriyet olan Omsk tümeni ile, Kusta-
nay, Petropavl ve Kökçetav tümenlerinin şimali böigelerindeki rus nahiyeleri hudud
harici sanıldığından 1911 sene hesabi 1918 de Kazakilindeki nufus vaziyetini ve
tenasübünü tayin için esas olarak kabul edilmiştir. « Türkistan Valiiumumiliği »
vilâyetleri için ise yine bu 1911 senesinin hesabı en ziyade itimad edilebilecek
mahiyettedir. Yalnız bu hesapta Buhara Hanlığının hesabı 1.800.000, Hiyva Hanlığı-
nın nufusu 520.000 gösterilmiştir, ki çok eksiktir (1924 te yapılan istatistike göre
Buhara Hanlığında 2.029.512, Hiyva Hanlığında ise 640.844 nufus bulunmuştur);
bizim hesabımızda Buhara hanlığının 1911 de nufus sayısı 2.500.000, Hiyva Han-
lığınınki da 550.000 olarak alınmıştır. 1911 senesinde Türkistan Valiiumumiliği
ile Sahra Vilâyetleri Valiiumumiliği dahil ayrı vilâyetlerin nufusu için bk. M a s a -
l s k i, *Turkestansky Kray*, 1913; M a c h a t s c h e k, *Landskunde von Russisch
Turkestan*, Stuttgard, 1922; ve Rusya Muhaceret İdaresi külliyatı olan *Asyatskaya
Rossiya* c. I, 1914. Samara toplantısına arzedilen « Şarkî Rusya Müslüman Ülke-
leri birliği » projasında nufusun milliyet ve din itibariyle nispeti yalnız « tümen »
(üyezd) lere göre değil « nahiye » (volost) lara kadar incelenerek toplanmış me-
vaddı ihtiva etmekteydi; bizim elimizde ondan ancak bu hülâsa kalmıştır.

28) Ayyaz İsahakî tarafından kongrede söylenen bu sözler mezkûr kongrenin 1918 de Petersburgda basılmış olan zabıt ceridelerinde, s. 206,213 te münderec bulunmaktadır.

29) Bk. A z i m K a s i m o v, *Tatar-Başkurt Cumhuriyeti*, Moskova, 1918, s. V-VI.

30) Bu mücadelenin tarihi muharrir Alimcan İbrahim tarafından Azim Kasimovun zikri geçen eserinde, s. I-XII de güzel hülâsa edilmiştir.

31) Bu plâna dahil olan vilâyet, tümen ve nahiyelerin nufusu ve muhtelif kavimlerin % nispeti Azim Kasimovun mezkûr eserinde, s. 52-56 da münderec bulunmaktadır. Buna göre ülkenin 1918 senesi hesabınca nufusu 8.396.966 olup, bundan 3.679.400 ü, yani % 43,8 i Tatar ve Başkurt, 995.339 u, yani % 11,7 si Çuvaş, 399.328 i Votiak ve Çerimiş, 3.322.829 u yani % 35,7 si Ruslar, 313.582 si, yani % 3,7 si diğer gayrimüslim milletlerdir.

32) Bk. A b d u l l a h B a t t a l, *Kazan Türkleri*, İstanbul, 1925, s. 227.

33) Ayaz İsaki'nin 1933 te Pariste neşrettiği İdel-Oural nam eserine ve ilâve

olunan haritasına göre bu ülkeye Astarhan vilâyeti ile beraber Edil nehrinin tekmil sol sahili, Sızran yanından Sura nehri sahiline çıkmak üzere bu nehrin munsabına kadar Edilin sağ sahili, Vitluga nehrinden şimale ve oradan 57-58 arz hattı üzerinden şarka dönerek Sverdlovsk (Yekaterinburg) ve Tümen taraflarını sınırlarına aldıktan sonra Tobol nehri üzerinden cenuba dönüyor, orada da Emba nehrinin doğusunu « Türkistan » a bırakarak ülkenin sınırı Hazar Denizine ulaşıyor. Ayaz İshakinin 1926 senesi sayımına ve Orenburh Mahkemei Şariyesinin malûmatına göre bu ülkede Türklerin sayısı 7.848.000, Rusların sayısı 4.290.000 olduğuna dair kaydının aslı yoktur. Mezkûr mahkemei Şariye (Dukhovnoye Sobranye) nin Kadı Rizaeddin tarafından Murad Remzîye verilen malûmata göre (bk. *Telfîq ül-Akhbâr*, c. II, s. 405-6) tekmil Rusyada bu mahkemeye tabi mahallelerin adedi 4611 olup, bunlara 3.886.625 müslüman ahali kayıtlı bulunmuştur, bu hesaba Odesa, Petersburg, Moskova, Rostov, Varşova, Harkov, Arkanjel, Uralski, Semi Palat, Tomski ve İrkutsk müslümanları, hatta Mançuryadaki Tatarlar dahildir. Bu sayı Edil-Urala ait bir hesab değildir. 1926 senesi sayımına göre ise bu Edil-Uralda müslüman ve gayrimüslim Türk (= « T ») ve gayritürk (= «Gt») ahalini sayısı şöyle bir şekil arzeder: Tatarili ve Başkurdili Cumhuriyetlerinde, Orenburg ve Samara vilâyetlerinde T: 3.764.000, Gt: 5.698.000, ceman: 9.462.000 (bk. *Türkili Tarihi* I, s. 371-72); Astarkhan vilâyeti, T: 96.521, Gt: 413.865, ceman: 510.386; Sarıtsın vilâyetinin Edil doğusunda T: 15.322, Gt: 450.000, ceman: 465.322; Volga-Alman Cumhuriyeti, T: 3462, Gt: 568.292, ceman: 571.754; Simbir (Ulyanov) vilâyetinde, T: 84.630, Gt: 1.299.590, ceman: 1.384.220; Marileri vilâyeti, T: 22.403, Gt: 459.698, ceman: 482.101; Votiaklarin vilâyeti, T: 19.248, Gt: 737.016, ceman: 756.264; Perm vilâyetinin cenubi kısmı, T: 16.329, Gt: takriben 300.000. ceman: 316.329: Kungur tümeni, T: 39228, Gt: 440.329, ceman: 479557; Sarapul tümeni, T: 36.850, Gt: 502.937, ceman: 539.787; Zlatoust tümeni T: 7892, Gt: 231.636, ceman: 239.528; Şadrin tümeni, T: 5851, Gt: 672.355, ceman: 678.206; Sverdlovsk (Yekaterenburg) tümeni, T: 14.718, Gt: 605.277, ceman: 619.995; Tobol tümeni, T: 25.879, Gt: 114.369, ceman: 140.248; Çeliabinsk tümeni T: 40.076, Gt: 456.412, ceman: 496.488; Troytsk tümeni, T: 23.963, Gt: 288.688, ceman: 312.651, Demek Edil-Ural ismi altında birleştirilmek istenen vilâyetlerde (Batı Kazakili vilâyetleri hariç olmak üzere) nufus ceman: 17.452.528 olup, bundan Türk olanlar: 4.264.143, yani umum ahalinin % 24,5i (buna 1.739.812, gayrimüslim Türkler, yani Çuvaşlar, Nogaybekler, Kreşin Tatarlar dahildir); Gayri türk ahali, Ruslar ve saire ise 13.883.385, olup umum ahalinin % 75,5 ini teşkil ediyor.

34) Bk. *Türkili Tarihi*, s. 572-573.

35) Yine orada, s. 581-83; *Yeni Türkistan* mecmuası, 1927, N. 4; Horezm türkçesinin Edil türkçesine ve türkmen lehçesine yakınlığı meselesi için bk. *Türkiyat Mecmuası*, II, 315-345.

36) Bk. *Novy Vostok*, N. 20-21, Moskova, 1928, s. XII-XXI.

37) Bk. F u a d T u k t a r, *Yeni Kafkasya*, 1924, sayı, 14; A y a z İ s h a k î, *Türk Yurdu*, 1925, sayı, 14, s. 150.

38) Bk. *Vakit* gazetesi, İstanbul, 29 mart, 1931.

39) « Ortatürk » tabiri için bk. Z e k i V e l i d i, *Kısaca Türk-Tatar tarihi*, Kazan, 1913, s. 2-3; « Ortatürk » (Zentraltürken) tabiri ile muvazi olarak W. W. R a d l o f f (*Mélanges asiatiques, tirés du Bulletin de l'Académie des sciences de Petersburg*, t. IX, p. 87-92) « Kıpçak grupu » tabirini kullanmıştır. « Özbek » tabirinin de geniş manasiyle « Kıpçak » tabiri yerinde kullanması için bk. Z e k i V e l i d i, *Türkili Tarihi*, I. s. 31-36.

Haritaya dair

Haritanın metnine ait izahlar ayrı bir kâğıda basılmıştır. Burada yalnız şunu ilâve etmek isterim; bu haritanın rusca aslından benim elimde ancak Batı Türkistan ve Kazakili kısımları bulundu; tam olarak "Rus Asyası" paftaları İstanbul ve Ankarada hiç bir yerde bulunamadı, Avrupa kütüphanelerinden getirtmek te mümkün olmadı. Bu yüzden Doğu Türkistanın Keriya ve Küça'dan doğu, Cungaryanın orta ve doğu kısımları, Başkurdili ile Tatarilini kuzay kısımları haritamızda bulunmuyor. Tatarili parçası da başka mikyastaki bir haritadan alınarak eklendi.

Haritaya ait düzeltmeler:

V. j: Curcâniye. **V. p**: Tartı (qulan)
IV. o: Khoqend. **IV. t**: Aq-Suv
III. m: Semerqend

Bu kitaba ait düzeltme:

S. 8. **aşağıdan satır 4**: Argımpey (Agrippey)
S. 10. „ „ **11-12**: zamanında Çingiz okunacaktır.

Türkili - Bilik

(önceki unvanı: Türkistan - Bilik)

Müellif tarafından neşredilmekte olan bu seriden bugüne kadar intişar eden eserler:

No. 1: *Die gegenwärtige Dage der Mohammendaner Russlands.* Rusya İslamlarının siyasî vaziyetine dair 1929 da Budapeşt San'at Müzesi salonunda verilen bir konferans olup 1930 da Budapeştte basılmıştır. 20 sahife. Fiatı: 25 kuruş.

No. 2: *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi.* 1929 - 1940 seneleri arasında eski harflerle Kahirede basılmış olan bu eser Türkilinin 16. ncı asırdan zamanımıza kadar olan tarihine aittir. Bilhassa çarlık ve sovyetler devrinde cereyan eden millî mücadele devirleri, 16. ncı asırdan zamanımıza kadar Türkilinin kültür tarihi mufassalen anlatılmıştır. 712 sahife. Fiatı: 5 lira.

Bu eser *Türkili Tarihi*, cl. I, *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi* ismi altında bu 1943 senesinde İstanbulda yeni harflerle kaynakları gösteren ve ayrı meseleleri izah eden haşiyelerle beraber, yeniden ve yeni harflerle neşredilmiştir. 708 sahife olup, iki harita, üç şecere ilâve edilmiştir. İlk tabındaki VI. ncı fasıl (s. 569-692) bu yeni tabında tayyedilmiş olduğundan kitabın Mısır tabı ehemmiyetini muhafaza etmektedir. Kitap Essener-Verlagsanstalt tarafından almanca olarak ta neşredilmek üzeredir.

No. 3: *Onyedi Kumaltı şehri.* 1932 senesinde Ankara tarih kongresinde Türkili tarihine dair münakaşalar dolayısiyle kaleme alınmıştır, sonunda müellifin hâl tercümesi ve neşrettiği eserlerinin listesi bulunmaktadır. 62 sahife. İstanbul, 1934. Fiatı: 50 kuruş.

No. 4: *1929-1940 seneleri arasında Türkistanın Vaziyeti.* Serinin ikinci sayısının telifinden sonra Türkilinde cereyan eden hadiseleri bilhassa 1931-35 senelerinde Doğu Türkistanda cereyan etmiş olan istiklâl mücadeleleri izah edilmiştir. 44 sahife. İstanbul, 1940. Fiatı; 35 kuruş.

No. 6: *Türkili haritası ve ona ait izahlar.* Bu eser. Fiatı: 1 lira 25 kuruş.

Bu seriden intişar edecekler:

No. 5: *Türkiline ait bibliografî malûmat.* Türkilinin tarihine ve bugününe ait Avrupa dillerinde intişar eden başlıca eserleri, keza Batı - ve Doğu Türkistanda tetkikatta bulunan ilmî ekspedisyonları ve onların neticelerini bahis mevzuu eden bu eserde ayrı eserlerin münderecatı da anlatılmıştır.

No. 7: *Türkili Tarihi*, cl. 2: *Bugünkü Doğu Türkistan ve yakın mazisi.* Bu eserde Kaşgariya yahut Altışehrin 16. ncı asırdan zamanımıza kadar siyasî ve medenî tarihi, son Çagataylılar, Kalmuklar, Khocalar, Yakub Bek ve son istiklal mücadelesi mevzuudur.

No. 8: *Timür ve Timürlüler devrine ait bazı minyatürler ve onlara ait izahlar.* Bilhassa Sir Thomas, Arnold, Arthur U Poppe, L. Binyon ve Basil Gray ve Diez gibi islam, iran ve türk san'at tarihi mütehassıslarının eserlerinden ve daha neşredilmemiş bazı yazmalardan alınan bazı minyatürler hakkında izahatı muhtevidir. Timürün cülüsünü, Altın orda seferini ve İzmirin fethini gösteren ve 1467 de vücuda getirilen boyalı resimler, Baysungur Mirza akademisinde 1430 da vücuda getirilen boyalı resimlerden iki tanesi münderec bulunacaktır.

No. 9: *Resimlerde Türkili.* Bu eser müellifin 20 senedenberi Türkilinin tarihine, etnografisine, tabiatine ait topladığı resimlerden 600 kadarını, mehazlar gösterilmek üzere, izah edilmiş ve münderecatına göre sıralanmıştır. Bilhassa Ortaasya Türklüğünün kültür hayatına, sanata ait resimler mühimdir. Bazı resimler de boyalı olacaktır. Şimdiye ülküdaşlarımızdan birisinin himmetiyle himmetiyle 355 tanesinin klişesi yapılmıştır.

Bu eserlerin satıldığı yerler:

İstanbul, Ankara caddesi, No. 97 Zaman Kitabevi. Üniversite caddesi, No. 25 Adnan Kitabevi. Mısırda: Mektebettüt - Ticariye, Şârii Muhammed Ali, Kahire; Budapestde: Dr. Alimcan Tagan, Magyar Néprajzi Muzeum. Könyves Kalman krt. Budapest, X. Almanyada: Bucchandlung Otto Harrassowitz, Querstrasse, 14. Leipzig.

Alâeddin Kıral Basımevi
İSTANBUL

HARİTAYA AİT İZAHAT

Bu haritada Ortaasyanın coğrafî isimleri: Rus haritalarına göre tertip olunan avrupa haritalarının hilâfına olarak, rusça değil yerli türkçe şekillerinde ve uzun mesai neticesinde tesbit edilmiştir. Rusça isimler yerli Türklerce de maruf ise (Krasnovodsk, Uralsk, Gur'yev v. s.) kerre içerisine alınarak yazılmış, değilse (Vernıy, Petro-Aleksandrovsk. v. s.) hiç yazılmamıştır. Sıradağların, cümudiyelerin, zirvelerin rus çar, general ve âlimerine atfen verilen isimleri Sovyet devrinde bir daha değiştiğinden onlar da hiç yazılmamış, yalnız yerli isimler konulmuştur. Tarihî şehirler harabe halinde ise «kh» işaretiyle (Balkh, Merv, Balasagun, Etil v. s.), bugün başka isimler altında yaşıyorlarsa eski isimleri kerre içine alınarak gösterilmiştir. Bu itibarla haritamız tarihîdir. Diğer taraftan haritada türk uruk isimleri de gösterilmiştir. Coğrafî, tarihî ve etngrafi isimler Ortaasya Türkleri tarafından nasıl söyleniyorsa o şekilde yazılmıştır. Bu şivelerde eski İran dillerinden kalan isimlerin teleffuzunda ses uyumuna riayet edilmiyor. Keza kalın ve ince kelime ve eklerin birleşmesinden hasıl olan mürekkep adlarda ince sesli ekten önce gelen kalın sessiz harfler de hiç değişmiyor; sağır kâf da mühim rol oynuyor. Bu yüzden biz kalın ق ı oradaki lâtin alfabelerince kabul edilen «Q» ile, خ ve ڭ i de «Kh» ve «Ñ» işaretleri ile yazdık. Khoqeld (خوقند), Khokend (خوكند), Qarşı, Qerşi,Kerşi Qernep, Kernep, Cılqindi, Qazaqili, Aqedil, Qırqer, Ayıqöñi, kelimelerini sadece Karşı, Kerşi, Kernep, Cılkindi, Kazakili, Akedil, Kırker Ayıköni şekillerinde yazarsak ora şivelerine uymaz ve iltibas hasıl olur. Ortaasya isimlerini oranın yerli türk şivelerince kabul edilen «Q» ile yazmak yeni neşrolunan Avrupa kitap ve haritalarına da girmiştir (bk. meselâ Olzscha - Cleinow, *Turkestan*, Leipzig, 1942 ve haritası). Türkçe isimlerin avrupa haritalarına rusçadan geçen yanlış şekilleri (meselâ Usbek, Kaysak, Uzboy, Ust-Urt, her yerde tekerrür eden kul, kurgan v.s.) yerine ancak doğrusu (Özbek, Qazaq, Özboy, Üst-yurd köl, qorgan) yazılmıştır. Haritada memleket ülke ve vilâyet sınırları 1918 senesi vaziyetini gösterir, çünkü Türkili Türklerinin millî iradeleri ancak 1917-18 senelerinde az çok hürriyetle yüze çıkarılabilmiştir. Türkilinin Rusya ile olan sınırı da 1918 ağustosunda Kazakili ve Başkurdili hükûmet azalarının Samara «Müessisler Meclisi» (Uçreditelnoye Sobranye) hükûmeti nezdinde toplanarak kabul ettikleri karara göre göstarilmiştir. Türk nufusunun % nisbetine göre tayin edilen bu hududa Başkurdilinin ve Kazakilinin Ruslar çokluk eden şimalî kısımlarındaki bazı mıntakaları girmemiş, keza Tatarili ve Altay sınır dışında bırakılmıştı. Harita Rusların en ciddî ilmî haritası olan 4200000 mikyaslı resmî «Rus Asyası» haritası esas tutularak tertip edilmiştir, bu cihetten tûl çizgilerinin mebdei Pulkov'tur.

İsimler yerli şivelerde yazıldığı halde yanlarındaki izahlar garp türkçesinde yapılmıştır, bu yüzden bazı parellelizm görülür: Köl=göl, tav=dağ, qum=çöl, quduq=kuyu, art=geçit demek olduğu halde Ulu-tav dğ. (=dağı), Saqar-quduq k.(=kuyusu), Turug-art gç. (=geçidi), Zaysan-köl g. (=gölü), Qara-qum çölü tabirleri bulunuyor. Maamafih maruf isimler için «Khazar Teñgizi denizi», «Isıq-köl gölü» denilmeden sadece Khazar Denizi, Isıq göl denilmiştir.

TÜRKİLİ HARİTASI

1 : 4.200.000